

Hikmet Yurdu, Yıl: 10, C: 10, Sayı: 20, Ocak – Haziran, 2017/2, ss. 121 - 144

EBÛ HANÎFE'YE NİSPET EDİLEN HADİS KİTAPLARI KİTABU'L-ÂSÂR VE MÜSNED

Yrd. Doç. Dr. Halis Demir
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Sivas
halisdemir@Cumhuriyet.edu.tr

Öz:

Bu çalışmada Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen hadis kitaplarının isnadının gerçekliği hakkında bazı kanaatlere yer verilmiş ve bunların bir değerlendirmesi yapılmıştır. Bu eserler: Müsned-i Ebi Hanife ve Kitabu'l-Âsâr'dır. Hadis kitaplarının tasnif şekillerinden birisi olan Müsned, Sahabi ismi esas olmak üzere düzenlenerek aynı sahabiden rivayet edilen hadislerin bir arada verildiği kitaplara denir. Müsned-u Ebî Hanîfe, Ebû Hanîfe'nin rivayet ettiği hadislerin yer aldığı kitabın adıdır. Bu kitabın Ebû Hanîfe'nin telifi mi yoksa hüküm istinbatında kullandığı hadislerin sonradan öğrencileri tarafından bir araya getirilmesi neticesi ortaya çıkmış bir eser mi olduğu tartışmalıdır. Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen bu iki eserin ona aidiyetinin sıhhati hakkındaki tartışma bir yana, eserler üzerine yapılan çalışmalar bir yekun oluşturmaktadır. Biz çalışmamızda bu eserleri de kısaca tanıttık.

Anahtar Kelimeler: Ebu Hanife, Müsned, Fıkıh, Âsâr, Muhaddis.

كتابا "الآثار" و "المسند" الكتابان المنسوبان إلى أبو حنيفة في الحديث

المختصر: تطرق في هذه المذاكرة بعض المعتقدات على أنّ واقعية نسبة كُتُب الحديث إلى أبي حنيفة والكُتُب التي نُسِبَتْ إليه: "الآثار" و "المسند". هل هذا الكتاب من مؤلفات أبي حنيفة أو كتابٌ جُمِعَ من طرف طلابه بالأحاديث التي استعملتها الإمام؟ وهذا مُناقشٌ فيه. إذا أُجريت المذكرات في كتابي "الآثار و المسند" بالمقارنة فُهِمَ أنّ أبي حنيفة أوّل مَنْ أسَّسَ "نظمَ تصنيف الحديث". والمذكرات في هذين الكتابين يُحصَلُ المجموع.

الكلمات المفتاحات: ابو حنيفة, المسند, الفقه, الآثار, المحدث.

Giriş

Ebû Hanîfe (ö. 150), hadise vukûfiyeti bakımından eleştirilmiştir. Ebû Hanife, hadisçiliğinin zayıf olduğu, hafızasının güçsüz olduğu, rivayet ettiği hadislere güvenilemeyeceği, ameli noktada hadis kullanmadığı, re'ye başvurup hadislere muhalefet ettiği şeklinde itham edilmektedir. Bu eleştirilerde "taassub, önyargı ve

tarafgirlikle hareket edildiği kanaati yaygındır.¹ Ancak, bazı alimlerin özverili çalışmaları sonucunda, bu eleştirilerin gerçeği yansıtmadığı ortaya konmuştur.

Ebû Hanîfe'ye nispeti ihtilaflı olan müsned ve Âsâr konusunun incelenmesi bu tartışmalara bir katkı sunması bakımından önemlidir. Konu hadis ve fıkıh tarihleriyle de ilgilidir. Bu makale sınırları içerisinde Ebû Hanîfe'ye nispet edilen iki esere, kısaca mahiyeti, hakkındaki tartışmalar ve üzerlerine yapılmış çalışmalara değinmek istiyoruz.

Hadislerin yazılması oldukça erken başlamıştır. hadisleri yazan sahabeler de vardı.² Hadislerin tedvin ve tasnifine dair dört aşamalı bir süreçten bahsedilmektedir.

Hıfz döneminde, hadisler sadece ezberlenmiş, fakat yazılmamıştır. Kitabet döneminde, bazı sahabeler ezberledikleri hadisleri yazmıştır. Bu ilk iki dönemde, Hz. Peygamber ve sahabe hayattadır. Bu hadisin tespit dönemi hicri birinci asrın sonlarına kadar sürmüştür.

Tedvin döneminde, yazı malzemesinde veya hafızalarda bulunan hadisleri bir kitap içinde toplama³ faaliyeti yapılmıştır. Bu süreç hicri birinci asrın sonlarından, ikinci asrın ortalarına kadar devam etmiştir. Sözlükte cemetmek, toplamak, biraraya getirmek manasına gelen tedvin,⁴ hadis ıstılahında muhtelif kimseler tarafından rivayet edilen hadisleri yazarak bir kitapta toplamaktır.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra sahabe Medine dışına dağılmıştı. Hadisleri bilen bu nesilden hadis almak zorlaşmıştı. Çeşitli sebeplerle kimi gruplar Hz. Peygambere hadis isnad etmeye, Ona hadis uydurmaya başlamışlardı. Hadislerin muhafazası için yazılması gerektiğini düşünen Emevi halifesi Ömer b. Abdilaziz (v. 102/720-21), hadislerin araştırılıp yazılması emrini vererek, hadis tedvinini resmen başlatmış

¹ Hatîb el-Bağdâdî'nin bu konudaki iddiaları ve verilen cevapları için bkz. Muhammed Zâhid b. Hasen Keverserî, *Te'nîbu'l-Hatîb alâ mâ sâkâhu fî tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-ekâzîb (et-Terhîb bi Nakdi't-Te'nîb ile birlikte)*, byy., 1990; 11, 223-225; Mustafa Çelik, "Şeyhu'l- Muhaddisin İmam Ebû Hanîfe", *Vuslat Dergisi*, y: Kasım 2016, s: 185, <http://www.vuslatdergisi.com/yazi-Detay.php?id=53930&sID=185&year=2016&month=11> 29.06.2017 saat 05.45. ; Mustafa Öztoprak, "Ebû Hanîfe İle İlgili Müspet ve Menfi Rivayetlerin Değerlendirilmesi", *Vuslat Dergisi*, y: Kasım 2016, s:185 <http://www.vuslatdergisi.com/yaziDetay.php?id=53930&sID=185&year=2016&month=11> Erişim 29.06.2017 saat 05.45.

² Bazı kaynaklara dayanarak Hadis Yazan bazı sahabe isimleri verilmektedir: Ebû Musa el-Eşarî, Zeyd b. Sabit, Ebû Hüreyre, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer ve Ebû Saîd el-Hudrî, Abdullah b. Amr b. As, Hz. Ali b. Ebi Talib, Câbir b. Abdillâh, Enes b. Malik, Abdullah b. Abbâs, Sa'd b. Ubâde, Abdurrahman b. Ebî Evfa, Mugire b. Şu'be, Abdullah b. Mes'ud. <http://www.ilmrehberi.net/dini-ilimler/hz-muhammed-sav/2403-hadis-yazan-sahabiler.html> erişim 29.06.2017 saat 09.20

³ Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İstanbul, 1987; 173.

⁴ Mevlüt Sarı, *el-Mevarid*, Bahar yayınları, İstanbul bty., dvn maddesi, 531.

oldu.⁵ Zaten bu talepten önce Urve b. Zübeyr (v. 93), Said b. Cübeyr (v. 95), Ebi Katade (v. 99), Şa'bi (v. 103) ⁶ eser tedvin etmişlerdir. Yine Sahabe ve tâbiûnun hadis sahifelerinin adı geçmektedir.⁷

Tasnif döneminde hadisler sınıflandırılmıştır. Tasnif, sözlükte sınıflandırmak, aynı cinsten olan şeyleri biraraya getirmek, gruplara ayırmak manasına gelir.⁸ tasnif, hadisleri konularına göre ayırarak aynı konudakileri hadisleri bir arada toplamak manasına gelmektedir.⁹ Bu süreçte, hadisler kronolojik olarak şu üç yöntem ile sınıflandırılıp kitaplarda toplanmıştır:

1. Ale'r-ricâl tasnîf: hadislerin ravi isimlerine göre tasnif edildiği sistemdir.¹⁰ Bu eserlerde hadisler, rivayet edenin ismine göre bir arada toplanmıştır. Aynı sahabiden rivayet edilen hadislerin bir arada verildiği hadis kitaplarına *müsned* adı verilmektedir.¹¹

2. Ale'l-ebvâv tasnîf: Hadisler fıkıh konuların göre ayrılmış ve aynı konudaki hadisler kitap başlığı altında bir bölüm halinde bir araya getirilmiştir. Bölüm olarak bir araya getirilen hadisler de bab başlığıyla tasnif edilmiştir.¹²

3. Ale'l-ahruf tasnif: Hadisleri ilk kelimelerini oluşturan harflere göre sıralama metodudur.¹³

Hicrî II. asırda başlayan tasnîf faaliyeti III. asırda mükemmel ürünlerini vermiştir.¹⁴ Pek çok muhaddis ve fakîh bu tasnif faaliyetine katılmıştır.¹⁵

Ebû Hanîfe tedvîn ve tasnîf dönemlerindeki faaliyetlere şahid olmuştur. Ebû Hanîfe, sahabenin yoğun olarak bulunduğu ilim merkezi olan Kûfe'de yaşamaktaydı.

⁵ Bkz. Talat Koçyiğit, **Hadis İstılahları**, Ankara 1985; 437-38; Ebu Şeybe Muhammed b. Muhammed, **A'lamu'l-muhaddisin**, Daru'l-kütübi'l-arabi, Mısır bty.; 55.

⁶ Abdullah b. Mübarek, *Müsned-i İmam Abdullah b. Mübarek* (tahkik Subhi Bedri es-Samarraî, Mektebetü'l-mearif, Beyrut 1987; Tahkik, 6.

⁷ Hemmâm İbn Münebbih ilk hadis metinlerinden es-Sahîfetü's-sahîha adlı mecmuası ile tanınan tâbiûdîr. Bkz. Hemmâm b. Münebbih, **es-Sahife es-Sahîha**, (tahkik, Hasan Ali Abdulhamit), Mektebetü'l-İslami, Beyrut 1987; Kemal Sandıkçı, "Hemmam b. Münebbih," **DİA**, yıl: 1998, cilt: 17, sayfa: 189.

⁸ Sarı, **Mevarid**, snf maddesi, 882.

⁹ Mücteba Uğur, **Hadis Terimleri Sözlüğü**, Ankara, 1996; 393; Abdullah Aydın, **Hadis İstılahları Sözlüğü**, İstanbul, 1987; 153; Koçyiğit, **Hadis İstılahları**, 429.

¹⁰ Aydın, 37.

¹¹ Mücteba Uğur, **Hadis Terimleri Sözlüğü**, 21.

¹² Mücteba Uğur, **Hadis İlimleri Edebiyatı**, Ankara, 1996, 14; Aydın, 37.

¹³ Uğur, **Hadis İlimleri Edebiyatı**, 16.

¹⁴ Mehmet Özşenel, "Hadislerin Tasnifinde Ebû Hanîfe'nin Rolü", **İmam-ı Azam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi Sempozyumu**, Mudanya 16-19 Ekim 2003; II, 353.

¹⁵ Özşenel, **Hadislerin tasnifi**, II, 353.

Bazı sahabîlere ve pekçok yaşlı tâbiûn âlimine yetişmiş, omlardan hadis dinlemiştir.¹⁶² Ebû Hanîfe'nin görüştüğü zikredilen sahabilerin isimleri şöyledir: Enes b. Malik (v.93 / 712); Abdullah b. Enîs, Abdullah b. Hâris b. Cez' ez-Zebîdî (v. 77/694). Cabir b. Abdullah (v. 77/694); Abdullah b. Ebî Evfâ (v. 86/705), Vasile b. Eska' (v. 85/704); Aişe binti Acre'dir.¹⁷ Buna karşılık Ebû Hanîfe'nin hiçbir sahabiden rivayeti olmadığını dile getirenler de vardır.¹⁸

Ömer b. Abdülaziz'in tedvîne resmiyet kazandırdığı tarih olan hicretin 101.yılı¹⁹ Ebû Hanîfe'nin hocasından ders aldığı, akabinde yerine geçerek ders vermeye başladığı, yani Kûfe mescidinde fıkıh tedvîn etmeye başladığı yıllardır.²⁰

Ebû Hanîfe'nin hocaları arasında tedvînin önemli siması olan İbni Şihab ez-Zührî (v.124/741) bulunmaktadır. Bir başka hocası Şa'bî (v. 104/722) talâk ile ilgili bir risale telif etmiştir (bâbun mine't-talâk).²¹ Ebû Hanîfe'nin fıkıh tedrisinin yanı sıra Şa'bî ve Zührî'den tedvîn ruhunu almış olması mümkündür.²² Nitekim onun, bir oda dolusu hadis malzemesine sahip olduğu, bunlardan bir kısmını kullandığı nakledilmektedir.²³

Bazı müelliflere göre, yukarıdaki teşebbüslerin daha gelişmiş şeklini ortaya koymak adına, Ebû Hanîfe fıkıh ilmini ilk tedvin eden kişidir. Bu konuda onu Muvatta ile

¹⁶ Bkz. Hüseyin b. Ali es-Saymerî, **Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih**, (tahkik Ebû'l-Vefâ el-Efganî), Alemü'l-kütüb, Beyrut 1985; 4-5; Ebu'l-Müeyyed b. Muhammed b. Mahmud el-Havârizmî, **Câmiu Mesânîdî'l-İmâm Ebî Hanîfe**, Beyrut 1987; I, 22-25; Cemaluddin Yûsuf b. Ferğal Sibt İbnu'l-Cevzî, **el-İntisar ve't-Tercih li'l-mezhebi's-sahîh** (nşr. Muhammed Zâhid el-Kevserî), Matbaatü'l-Envar, Karaçi 1330; 10-15; Abdurrahman b. Ebî Bekr Suyûtî, **Tebyîzu 's-sahîfe fi menâkibi Ebî Hanîfe**, (nşr. Muhammed Mahmud Hasan), Daru'l-kütübü'l-ilmiyye, Beyrut 1990; 33 vd.; bkz. İsmail Hakkı Ünal, **Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu**, Ankara 1994; 52-54; Tartışmalar için bkz. Ceyb Ahmed el-Kîrânêvî, **Ebî Hanîfe ve ashâbih**, Daru'l-fikri'l-arabiyyi, Beyrut 1989; 9 vd.; Görüştüğü sahabe isimleri için bkz. Saymerî, 18-19.

¹⁷ Bkz. Ebu'l-Müeyyed Havârizmî, 23-26; Muhammed Hasen Tenûkî, **Mu'cemü'l-Müellifin**, Matbaatü ve-zenk, Suriye 1344; III, 19 vd.

¹⁸ Bkz. Muhammed Abdülhay Kettânî, **Hadis Literatürü** (trc. Yusuf Özbek), İstanbul, 1994; 185; Bu konuda tartışmalar için bkz. Ceyb Ahmed Kîrânêvî, **Ebî Hanîfe ve ashâbih**, Daru'l-fikri'l-arabiyyi, Beyrut 1989; 11 vd.

¹⁹ Muhammed Abdürreşid en-Nu'mânî, **Mekânêtu'l İmâm Ebî Hanife fi'l-hadis**, (nşr. Abdülfettah Ebû Gudde), Beyrut 1416; 16; Bkz. Koçyiğit, **Hadis İstilahları**, 437-38.

²⁰ Özşenel, *Hadislerin tasnifi*, II, 355.

²¹ Hasen b. Abdurrahman Rânehürmüzî, **el-Muhaddisu'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî**, (tahkik Muhammed Accâc el-Haüb, Beyrut 1984; 609.

²² Özşenel, *Hadislerin tasnifi*, II, 354

²³ Ebu'l-Müeyyed Havârizmî, I, 222; Muhammed Abdürreşid en-Nu'mânî, **el-İmâmu'l-A'zam Ebû Hanife Kitâbü'l-Asâr rivâyetü'l-İmâm Muhammed b. el-Hasen**, nşr. Muhammed Abdürreşid Numânî, er-Rahîm Akademi, Karaçi, 1410, (Urducadan tercüme ve neşr. Mehmet Özşenel, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 1 (1996); 236.

Mâlik b. Enes takip etmiştir.²⁴ Ebû Hanîfe'nin faaliyetinin Mâlik b. Enes'in bir hadis eseri olan Muvatta'ı ile karşılaştırılması, bu faaliyetin pür fikhî karakterli olmadığını göstermektedir. Zaten fıkıh ve hadisin iç içe bulunduğu bir dönemde Ebû Hanîfe'nin hadislerin tasnifinden bîhaber ve bîgâne olması da düşünülemez.²⁵

Kaynak eserlerde bazı müellifler tarafından Ebû Hanîfe'nin kitaplarından bahsedilmektedir. Abdülaziz Derâverdî'den naklettiğine göre Mâlik b. Enes, Ebû Hanîfe'nin kitaplarını mütalaa etmiş ve onlardan faydalanmıştır.²⁶ Abdullah b. Mübarek de Ebû Hanîfenin kitaplarını temin etmiştir.²⁷ Abdullah b. Mübarek'in es-Sünen fi'l-fikh adlı eserini Ebû Hanîfe'nin fıkıh bablarına göre tasnif ettiği belirtilmektedir.²⁸ Abdullah b. Mübarek'in Kûfe'ye geldiğinde Züfer b. Hüzeyle (v. 158/775) uğrayıp onun Ebû Hanîfe'den yazdığı kitaplarını ödünç alarak yazdığı ve bu olayın defalarca tekrerrür ettiği kaydedilmektedir.²⁹ İmam-ı Şâfiî'nin ifadesine göre, "Ebû Hanîfe'nin kitaplarına bakmayan fıkıhta derinleşemez"³⁰ Muhaddis ve fakîh Süfyân es-Sevrî'nin günümüze ulaşmayan Câmî adlı eserini tasnifde Ebû Hanîfe'nin eserlerinden yararlandığı kaydedilmektedir. Sevrî'de olduğu belirtilen Ebû Hanîfe'ye ait Kitabü'r-Rehn adlı eser³¹ onun tasnif faaliyeti ürünlerinden biri olabilir. Bunlar Ebû Hanîfe'nin hadislerin tasnifi konusunda sahip olduğu önceliği göstermektedir.³²

Fakat bu yazma işinin mahiyeti tartışmalıdır. Bizzat eser yazdığı ifade edildiği gibi imla yöntemiyle yazdırdığı da kaydedilmektedir. Buna göre Ebû Hanîfe derslerinde delil getirdiği hadisleri ezberinden söylüyor, öğrencileri de bunları yazıyorlardı³³

Hoca hadisleri ezbere okuyor, öğrencileri yazıyordu. Buna göre, metni yazanlar ve zaman farklılığı sebebiyle rivâyetler, sayıları, babların takdimi ve tehirinde ihtilaf ortaya çıkıyordu. Gözden geçirme anında ilaveler de olmaktadır. Bütün öğrencileri ondan aynı vakitte yazmış değillerdi; Herbiri farklı zamanlarda işitmişlerdi. Abdullah b. el-Mübarek bu konuda şöyle demektedir: "Ebû Hanîfe'nin kitaplarını birçok defa yaz-

²⁴ Bkz. Ebu'l-Müeyyed Havârizmî, I, 34; Muhammed b. Yûsuf es-Sâlihî, **Ukûdû'l-cumân Menâkıbı'l-imam Ebî Hanifete'n-Numan** (tahkik Ebû'l-Vefâ el-efganî), Medine ts.; 184; Suyûtî, *Tebyîz*, 21.

²⁵ Özşenel, **Hadislerin tasnifi**, II, 354-355.

²⁶ Yusuf b. Abdilber Endülüsi, **el-întikâ fi fedâili eimmeti's-selâseti 'l-fukahâ**, (tahkik Muhammed Zâhid b. Hasen, Ta'likâtü 'l-întikâ ile birlikte), Daru'l-beşairi'l-İslamiyye, Beyrut 1997; 43.

²⁷ Ahmed b. Ali b. Sabit el-Bağdadî, **Tarihu Medineti'l-Selam**, (tahkik Beşşar Avvad Maruf), Daru'l-garbi'l-İslami, Beyrut 2001; XV, 463.

²⁸ Raşit Küçük, "Abdullah b. Mübarek", **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1988, I, 123.

²⁹ Nu'mânî, **Kitabü'l-Âsar Mukaddimesi**, 249-251.

³⁰ Saymerî, 87.

³¹ Saymerî, 74; Özşenel, **Hadislerin tasnifi**, II, 358.

³² Bkz. Nu'mânî, **Kitabü'l-Âsar Mukaddimesi**, 233; Özşenel, **Hadislerin tasnifi**, II, 358.

³³ Nu'mânî, **Kitabü'l-Âsar Mukaddimesi**, 249-251.

dım. Çünkü bunlarda ilâveler meydana geliyor, ben onları da yazıyordum.³⁴ Bu yöntemin bir özelliği olarak yazıcılar hocalarının ifadelerini/veya ezberindeki rivayetleri yazarken hocasının görüş ya da rivayetine katılmadığında kendi görüş ve delilini de esere eklemektedir. İmla usulüyle eser telifi eserleri aynı zamanda yazanlara/imla edenlere nisbetini de mümkün hale getirmektedir. el-Kitâbu'l-Âsâr İslâm ilimler tarihinde Muhammed Şeybânî (ö. 189/805) ile Ebû Yûsuf'a (v. 182/798) nispet edilmektedir. Şeybânî diğer hocası Mâlik b. Enes'in Muvatta'ını rivayet ederken de Mâlik b. Enes'ten hadisleri kaydetmiş, hocasının görüşlerine katılmadığı zaman kendi görüşünün delili olan hadisleri yazdığı Muvatta nüshasına eklemiştir. Hatta Muvatta'da hocası Ebû Hanîfe'den "Ahbarana Ebû Hanîfe" şeklinde yapmış olduğu rivayetleri bile bulunmaktadır. Bu rivayetlerin senesinde İmam Malik'in adı geçmemektedir. Buna rağmen eser "Rivayeti Muvatta-i Muhammed" diye tanınmıştır. Muvatta ve Kitâbu'l-Âsâr Şeybânî'nin değil, Muvatta Mâlik b. Enes'in ve Kitâbu'l-Âsâr ise Ebû Hanîfe'nin eserleridir.³⁵ Buna göre Ebû Hanîfe ya bizzat ya da imla yöntemiyle kitap tedvin etmiştir.

Ebû Hanîfe'nin hadis bahsinde yazdığı ifade edilen iki eser bulunmaktadır: Kitâbu'l-Âsâr ve Müsned.

1. Kitâbu'l-Âsâr

Kitâbu'l-Âsâr Ebû Hanîfe'nin istidlâllerinde kullandığı merfû, mevkûf ve maktû' hadisleri fıkıh bablarına göre (ale'l-ebvâb) ihtiva eden, bir ahkâm hadisleri kitabıdır.³⁶ Kitâbü'l-âsâr'ın tedvin ve tasnifini sonraki gelen musannifler esas almışlardır.³⁷ Fakat Kitâbu'l-Âsâr'ın İslâm ilimler tarihinde Muhammed Şeybânî (v. 189/805) ile Ebû Yûsuf'a (v. 182/798) nispet edilmektedir.³⁸ Ebû Yûsuf ve Şeybânî el-Âsârlarındaki rivayetlerin Ebû Hanîfe'den almışlardır.³⁹ Bazı müelliflere göre tasnif döneminin özelliklerini yansıtan bu eser, en az Muvatta ve diğer musannefler kadar ilmî ve tarihî değere sahiptir.⁴⁰

Kitâbü'l-Âsâr'ın bazı nüshaları şunlardır:

³⁴ Nu'mânî, *Kitabü'l-Âsar Mukaddimesi*, 240-241.

³⁵ Nu'mânî, *Kitabü'l-Âsar Mukaddimesi*, 249-251; Muhammed b. Hasen Şeybânî, *Kitâbu'l-Âsâr*, (tahkik Ebû'l-Vefâ el-Efgânî), Beyrut 1993, *Efgânî'nin mukaddimesi*, I, 8-9.

³⁶ Özşenel, *Hadislerin tasnifi*, II, 356.

³⁷ Bkz. Nu'mânî, *Kitabü'l-Âsar Mukaddimesi*, 239.

³⁸ Nu'mânî, *Kitabü'l-Âsar Mukaddimesi*, 249-251.

³⁹ Nu'mânî, *Kitabü'l-Âsar Mukaddimesi*, 249-251; Şeybânî, *Kitâbu'l-Âsâr Efgânî'nin mukaddimesi*, I, 8-9.

⁴⁰ Özşenel, *Hadislerin tasnifi*, II, 358.

1) Kitâbü'l-âsâr bi rivâyeti'l-İmam Züfer b. Hüzeyl (v. 158/775): Bu nüshadan İbn Mâkûlâ (v. 457/1064-65)⁴¹, Sem'ânî⁴² ve Kureşî bahsetmektedir.⁴³

2) Kitâbü'l-âsâr bi rivâyeti'l-İmam Ebî Yûsuf (v. 182/798): Yûsuf b. Ebî Yûsuf bu nüshayı babasından, o da Ebû Hanîfe'den rivâyet etmiştir. İkinci olarak bu nüshayı Ebû Yûsuf 'dan Amr b. Ebî Amr rivayet etmiştir. Havârizmî Amr rivâyetini Ebû Hanîfe'nin müsnedlerini tertib ettiği eserinde "Ebû Yûsuf nüshası" olarak anmaktadır.⁴⁴

Bu nüshanın tahkikinde özetle Ebû'l-Vefa şunları kaydetmektedir: Ebû Hanîfe hadis konusunda Malik b. Enes'in Muvatta'ı gibi eser tasnif etmemiştir. O furûu fıkhi öğrencilerine imla ettirmiştir. Hadislerden merfu, mevkuf ve tabiin eserlerini rivayet etmiştir. Ebû Yûsuf Ebû Hanîfeden rivayet ettiği hadisleri müsned şeklinde tertip etmiştir. Bu yazdıkları Âsâr veya Müsned-i Ebi Yûsuf şeklinde meşhur olmuştur.⁴⁵ Bu kitab hadis tertibi bakımından ilk müsneddir.⁴⁶ Yani İmam-ı Muhammed iki farklı müsned telif etmiştir: Müsned-i Âsâr-ı merfua ve Kitabu'Âsâr fi'l-merfua ve'l-mevkufe.⁴⁷ Bu eserin kapağında ise şu cümle kayıtlıdır: " Kitâbü'l-Âsâr'ı Ebû Muhammed b. Yûsuf b. Ya'kub babası Ebû Yûsuf 'tan rivayet etmiştir. O İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin müsnedidir. Onu Arkadaşı Ebû Yûsuf cem etmiştir.

Bu ifadelere göre Ebû'l-Vefâ el-Efganî Ebû Hanîfe'nin bir hadis kitabı tedvinini kabul etmektedir. Kitabın kapağındaki ibare muhakkike ait ise bir müsned isnadı söz konusudur. Ebû'l-Vefâ el-Efganî'yi acele karar sevkeden eserin imla yöntemiyle telifidir. Bize göre iki farklı eser olan Müsned ve Asar bir genelleme ile tek bir eser olarak takdim edilmektedir. Yine İlginçdir ki ilk müsned olarak Asar kaydedilmektedir. İfadelere göre Ebû Yûsuf Ebû Hanîfe'nin rivayetlerini bir kitap haline getirmiştir. Fakat tahkik edilen eser Kitâbü'l-Âsâr olduğuna göre müellif neden "Asar" veya müsned" ifadesini kullanmıştır? Zira müsned diye de bir eser bulunmaktadır. Yine ısrarla müsned tanımını kullanmaktadır. Diğer taraftan İmam Muhammed'e de bir eser nisbet etmektedir.

⁴¹ Ali b. Hibetullah b. Cafer b. Ma'kule, **el-İkmâl fi raf'i'l-irtiyâb ani'l-mu'telif ve'l-muhtelif mine 'l-esmâ ve'lkünâ ve'l-ensâb**, (tahkik Abdurrahman b. Yahya el-Muallimi-Naif el-Abbasi), Dairati'l-mearifi'l-Usmaniyye, Haydarabad 1963; III, 93; Bkz. Nu'mânî, **Kitâbü'l-Âsar Mukaddimesi**, 241.

⁴² Bkz. Abdulkirim b. Muhammed es-Sem'ânî, **Kitâbü 'l-ensâb**, Dairati'l-mearifi'l-Usmaniyye, Haydarabad bty.; 3,282; Abdulkâdir b. Muhammed b. Nasrullâh Kureşî, **el-Cevahirul Mudiyye fi Tabakati'l-Hanefiyye**, Mir Muhammed Kütüphanesi, Karaçi bty; 1, 152.

⁴³ Kureşî, I, 115.

⁴⁴ Ebu'l-Müeyyed Havârizmî, II, 5; Nu'mânî, **Kitâbü'l-Âsar Mukaddimesi**, 243.

⁴⁵ Yakup b. İbrahim Ebû Yûsuf, **Kitâbü'l-Âsâr**, (tahkik Ebû'l-Vefâ el-Efganî), Daru'l-kütübi'l-İlmiyye bty. Beyrut; **Ebû'l-Vefâ el-Efganî mukaddimesi**; I, b.

⁴⁶ Ebû Yûsuf, **Kitâbü'l-Âsâr**, Ebû'l-Vefâ el-Efganî mukaddimesi, I, d

⁴⁷ Ebû Yûsuf, **Kitâbü'l-Âsâr**, Ebû'l-Vefâ el-Efganî mukaddimesi, I, c. Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen kitaplar ravilerinin eseri olduğu Ebû'l-Vefâ el-Efganî tarafından kaydedilmektedir.

3) Kitâbü'l-âsâr bi rivâyeti'l-İmam Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî: İbn Hacer el-Askalânî'nin ifadesine göre, "Ebû Hanîfe'nin hadisi olarak mevcut bulunanlar Kitâbü'l-âsâr'daki rivayetlerdir ki onu kendisinden Muhammed b. el-Hasen rivâyet etmiştir."⁴⁸ Bu uzun uzadıya bahsettiğimiz imla usûlüdür.

Bu kitabın tahkikini yapan Ebû'l-Vefâ el-Efganî özetle şunları kaydetmiştir: Hadis, sahabe ve tabiun konusunda ilk eser telif eden Ebû Hanîfe'dir. Malik b. Enes onu takip etmiştir.⁴⁹ Ebû Hanîfe eseri bablara göre tertib etmiştir.⁵⁰ Açıkça anlaşılacağı gibi eserin sahibi olarak Ebû Hanîfe gösterilmektedir. Ebû Hanîfe'nin tasnif ettiği kitap burada sadece İmam-ı Muhammed'e nisbet edilmektedir. Ebû'l-Vefâ el-Efganî'nin izahı şu şekildedir. Kitâbü'l-Âsâr ravilerine nisbetle "Kitabu Âsâr-ı Ebi Yûsuf" ve "Kitabu Âsâr-ı Muhammed" diye anılmaktadır. Muvatta hakkında da "Muvatta-ı Mus'ab" ve "Muvatta-ı Muhammed ve Muvatta-ı Yahya" nüshaları diye isimlendirilmesinin sebebi bu ravilerin rivayet ettikleri sözkonusu eserlerde, asıl ravinin rivayetlerine ilave olarak başka fakihlerin icthatlarını da kaydetmiş olmalarıdır.⁵¹ Âsâr'ın dışında kalan rivayetlerden müsnedler tertib edilmiştir.⁵² Ebû'l-Vefâ el-Efganî bize ikinci bir kitap olduğunu da ifade etmektedir. Yine burada ilk hadis kitabı tevini Ebû Hanîfe'ye izafe edilmektedir. Müsnedi Ebû Hanîfe'nin rivayet ettiği, fakat öğrencilerinin tasnif ve tedvin ettiği kabul edilmektedir. Aynı eserin farklı rivayetlerini tahkik eden bir müellifin eserin sahibi olarak farklı müellifler ismi yazması Ebû Hanîfe'nin eserleri konusunda bir şekilde fukahanın imali fikirde bulunmadığını göstermesi düşünülmeye gereken bir husustur.

Kitâbü'l-Âsâr'ı tahkik eden bir başka müellif şu kaydı düşmektedir: "Bu Kitap İmam Muhammed'in telifidir. Babların tertibi, ona nispeti, önceki imamlara muhalefeti eserin bağımsız olduğunu göstermektedir. Bu konuda emsal gösterilen Muvatta'da "Muvatta-ı bi rivayeti Muhammed" kaydı doğrudan geçmektedir. Buna ilave olarak İlk dönem müellifler Kitâbü'l-âsâr'ı İmam-ı Muhammed'e nispet etmektedirler.⁵³ Bu ifadeler üzerinde imla usulünü belirttiğimiz yerde durmuştuk. Aynı sebeplerle Ebû'l-Vefa'nın bu eseri, Ebû Hanîfe'ye nispet ettiği de dikkat çekmektedir.

⁴⁸ Ahmed b. Ali b. Muhammed Askalânî, *Ta'cîlu'l-menfaa bi zevâidi'l-eimmeti'l-erbaa*, (tahkik İkrâmullah İmdadullah), Daru'l-beşairi'l-İslamiyye, Beyrut 1992; 1, 239. Müellif Müsned-i Ebi Hanife diye bilinen eseri Ebu Hanife'nin cem ettiğine dair bilgilerin birer vehim olduğunu ifade etmiştir.

⁴⁹ Şeybanî, *Kitâbü'l-Âsâr*, Ebû'l-Vefâ el-Efganî mukaddimesi, 1.

⁵⁰ Şeybanî, *Kitâbü'l-Âsâr*, el-Efganî, mukaddimesi, 1. Burada Ebu'l-Vefa'nın Kitâbü'l-Âsâr dışındaki müsnedleri de zikr ediyor olması dikkat çekicidir.

⁵¹ Şeybanî, *Kitâbü'l-Âsâr*, el-Efganî mukaddimesi, 9.

⁵² Şeybanî, *Kitâbü'l-Âsâr*, el-Efganî mukaddimesi, 3.

⁵³ Şeybanî, *Kitâbü'l-Âsâr*, (tahkik Ahmed İsa Masiravi, Daru's-salam), Kahire 2006; mukadime, I, 22. Ayrıca bkz. Ebu Şeybe, 19.

4) Kitâbü'l-Âsâr bi rivâyeti'l-İmam Hasen b. Ziyad (v. 204/819): Bu nüsha için İbn Hacer Hasen b. Ziyad'ın Ebû Hanîfe'den Kitâbü'l-Âsâr'ı rivâyet ettiğini kaydeder.⁵⁴ Havârizmî bu nüshayı "Müsnedü Ebî Hanife" adıyla anmaktadır.⁵⁵

Havârizmî bu iki nüshayı da "Müsnedü Ebî Hanife" adıyla anmaktadır. Belki de Havârizmî'nin bu adlandırması sebebiyle sonraki çoğu musannif Kitâbü'l-Âsârları müsned adıyla anmıştır. Bir kitabı müteaddit isimlerle zikredegelmek mütekaddimûn ulemasının âdetidir. Bu kayıtlarda el-Kitâbü'l-Âsâr nüsha, müsned ve sünen isimleriyle anılan eser aynı olabilir.⁵⁶

Mesela Dârimî'nin eserine Müsned ve Sünen denilmiştir. Tirmizî'nin kitabına Sünen ve Câmi de denilmiştir. Kitâbü'l-âsâr'ın bu nüshalarını ulema bazen müsned, bazen sünen, bazen de Kitâbü'l-âsâr ismiyle anmıştır. Ebû Hanîfe'nin tertib ettiği hadis mecmuasının ismi bazı kaynaklarda "Âsâru Ebî Hanife" adıyla zikretmektedir.⁵⁷

Ebû Hanîfe'den bu kitabı rivayet ettiği kaydedilen diğer muhaddislerin adları şöyledir: Hammad b. Ebî Hanîfe, Muhammed b. Halid el-Vehbî, Abdullah b. el-Mübârek, Hafs b. Gıyas, Abdullah b. Yezîd el-Mukn, Veki b. el-Cerrah, Hammad b. Zeyd, Halid el-Vâsıtî, Esed b. Amr.⁵⁸

2. Müsnedu Ebî Hanîfe

Yukarıda Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen bir müsnedin olduğunu ifade etmiştik.

Bazı müellifler Müsnedu Ebî Hanîfe'nin Ebû Hanîfe'ye ait olmadığını iddia etmektedirler. Bunlardan bir kısmına değinelim.

Fahrüddîn er-Râzî (v. 606/1209) Bu müsnedlerin Ebû Hanîfe'nin öğrencilei veya mezhebin mensupları tarafından telif edildiğini iddia etmektedir.⁵⁹

İbn Hacer (v. 852/1448) bu müsnedlerin Ebû Hanîfe'nin telifi olmadığını belirtir. Muhammed b. Ali b. Hasen el-Hüseynî'nin (v. 765/1363) kitabında "ve aynı şekilde Müsnedi Ebi Hanife" ibaresini kullanmasının⁶⁰ Ebû Hanîfe'nin bir eser kaleme aldığı îhamını verdiğini, gerçeğin böyle olmadığını ifade eder. Ona göre Ebû Hanîfe'ye ait ha-

⁵⁴ bkz. Nu'mânî, *Kitâbü'l-Âsar Mukaddimesi*, 246.

⁵⁵ Numani, *Kitâbü'l-Âsar Mukaddimesi*, 246.

⁵⁶ Özşenel, *Hadislerin tasnifi*, II, 358.

⁵⁷ Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâiu 's-sanâi 'fi tertîbi 'ş-şerâi*, Beyrut 1986; I, 220.

⁵⁸ Nu'mânî, *Kitâbü'l-Âsar Mukaddimesi*, 248-249.

⁵⁹ Razi, Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *Menakıbu'l-İmam eş-Şafii*, (tahkik Ahmed Hicazi), Kahire tsz., 226.

⁶⁰ Muhammed b. Ali b. Hasen Hüseyinî, *et-Tezkira bi Marifei Ricali'l-Kütübi'l-Aşarati*, Mektebetü'l-Hanci, Kahire 1996. Ebu Hanife'nin biyografisinin verildiği yerde bu ifadeye tarafımızdan rastlanmamıştır.

disler Muhammed b. Hasen'in Kitabu'l-Âsâr'ı ile Ebû Yûsuf'un eserlerindedir. Hüsey-ni'nin Müsned-i Ebî Hanîfe ravilerini tanıtımında esas aldığı eserin Husayn b. Muham-med b. Hüsrev el-Belhî'nin (v. 522/1128) cem çalışması olduğunu belirtmektedir.⁶¹

İmam Tehânevî, Müsneddeki hadislerin Ebû Yûsuf, Muhammed b. Hasen, Hasen b. Ziyad ve Hammad tarafından cem edildiğini, fakat Ebû Hanîfe'ye nispet edildiğini söylemektedir.⁶²

Kettanî (v. 1345) Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen müsnedlerin O'nun telifi değil onun rivayet ettiği hadisleri ihtiva etmesi sebebiyle ona nispet edildiğini belirtmektedir.⁶³

Abdûlmecid el-Ğavri, Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen Müsned'in, Ebû Hanîfe'nin öğ-rencileriyle yapmış olduğu derslerinde herhangi bir meselede delile ihtiyaç duyulması halinde yaptığı rivayetlerin bir araya getirilmesiyle oluşmuş bir eser olduğu değerlen-dirmesini yapar.⁶⁴

Bir iddiaya göre bu müsnedlerin mezhep mensupları tarafından telifinde onun hadis bilmediği, hadis rivayetinde bulunmadığı veya hadis rivayetine karşı olduğu şek-ilindeki iddialar etkili olmuştur. Ayrıca Ahmed b. Hanbel ve Mâlik b. Enes b. Enes'in hadise dair eserlerinin bulunması da bir diğer önemli sebebdir.⁶⁵ Buna karşılık Ebû Hanîfe'nin öğrencileri Ebû Yûsuf, Muhammed b. Hasan Şeybânî, Hasan b. Ziyâd ve Ab-dullah b. Mübârek'in kitapları, Vekî b. Cerrâh'ın el-Müsned'i, Abdürrezzâk San'ânî ve Ebû Bekir b. Ebû Şeybe'nin el-MuSannef'leri, Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin el-Müstedrek'i, İbn Hibbân ve Beyhaki'nin kitaplarının isnadında Ebû Hanîfe'nin yer aldığı rivayetlerin bir araya getirilmesi durumunda yine hacimli bir eserin ortaya çıkar.⁶⁶

Şah Veliyyullah Dihlevî'ye (v. 1172/1758) göre: "Bugün insanların elinde bu-lunan kitaplardan Muvatta hariç, fıkıh imamlarının bizzat kendilerinin tasnif ettiği her-hangi bir kitap bulunmamaktadır."⁶⁷ Aynı şekilde Abdulaziz b. İmam Dihlevî (v. 1239/1823) ise şunları yazmıştır: "Dört imamın tasnifatı arasında Muvatta dışında hadis-

⁶¹İbn Hacer Ahmed b. Alî b. Muhammed Askalânî, **Ta'cîlu'l-menfaa bi zevâidi'l-Eimmeti'l-Erbaa**, (tahkik İkrāmullah İmdadulhak), Beyrut 1992; I, 239.

⁶² Ahmed Muhtâr Remzî, **Siyeru A'lami'l-Muhaddisin**, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 2005; 684.

⁶³ Kettânî, 9.

⁶⁴ Seyyid Abdûlmecid el-Ğavri, "Şeyh Muhammed Abid es-Sindî ve Cuhuduhu fi'l-Hadisi'n-Nebevi", **el-Hadis Dergisi**, Uluslararası İslam Üniversitesi Hadis Enstitüsü, sayı: 10-Aralık 2015, Selangor; 242.

⁶⁵ İbrahim Hatiboğlu, "Müsned", **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2006; XXXII, 101-102.

⁶⁶ Ünal, 69; Hatipoğlu, XXXII, 102.

⁶⁷ Şah Veliyyullah Dihlevî, **el-Musavva şerhu'l-Muvatta**, (tahkik Alimler Cemaati), Daru'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrut 1983; 17.

le ilgili başka herhangi bir kitap yoktur”⁶⁸ Müellif Ebû Hanîfe’ye nisbet edilen müsnedlerin de ona ait olmadığını kaydeder.⁶⁹ İmam Muhammed bu kitabı Ebû Hanîfe’den rivâyet ettiğini yine aynı müellif ifade etmektedir. Nitekim Musaffâ’daki ifadesi şöyledir: “Âsâr ki İmam Ebû Hanîfe’den rivâyet olunmadır”⁷⁰.

Bu eserin Ebû Hanîfe’ye ait olduğunu savunan âlimlerin bazı delilleri şöyledir:

Muhammed Abdurreşîd en-Nu’mânî, Mesud b. Şeybe b. Hüseyin es-Sindi’nin eserinin mukaddimesine yazdığı ta’likte Kitabu’l-Âsâr’ın Ebû Hanîfe’nin tasnifi olduğunu ifade etmiştir.⁷¹ İbn Ma’kûla’nın “Ahmed b. Bekr b. Seyf el-Cusayni’nin biyografisini verirken bu kişinin sika bir ravi olup Ebû Vehb ve Züfer b. Huzeyl kanalıyla Ebû Hanîfe’den Kitabu’l-Âsâr’ı rivayet ettiğini söylemesi⁷² ve Kitabu’l-Âsâr’ın nüshalarından iki tanesinin Züfer b. Huzeyl ile Muhammed b. Hasen’in Ebû Hanîfe’den yaptığı rivayet olmasını görüşüne delil olarak getirdiğini söylemektedir.⁷³

Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî Havârizmî “Muhammed b. Şuca’ eserlerinde Ebû Hanîfe Âsâr’ı kırk bin hadis arasından seçmiştir” diyerek el-Âsâr diye bilinen eserin Ebû Hanîfe’nin telifi olduğunu kastetmiştir⁷⁴

Ebû’l-Müeyyed el-Havârizmî, Câmiu’l-mesânîdi’l-İmâm Ebî Hanîfe ismini verdiği eserinde Ebû Hanîfe’den rivayet edilen müsnedleri biraraya getirmiştir. Kendisini bu işe sevk eden şeyin “Şam’da bazı cahillerin Ebû Hanîfe hakkındaki, müsnedinin olmaması ve az hadis rivayet etmesi sebebiyle onu küçük düşürücü sözleri üzerine hisettiği “hamiyyet-i diniyye ve asabiyyet-i hanefiyyenin” olduğunu ifade etmektedir.⁷⁵

Ahmed b. Abdillâh b. İshâk İsfahânî (v. 430/1038) Ahmed b. Rüste’nin tercemesinde “Bu kişinin yanında Muhammed el-Hakem b. Eyyub-Züfer tarikiyle Ebû Hanîfe’nin Sünen’i (el-Âsâr’ı) bulunmaktaydı” demektedir.⁷⁶

⁶⁸ Abdulaziz b. İmam Veliyyullah Dihlevî, **Bustânu’l-Muhaddisîn**, (Farsçadan Arapça’ya tercüme v. ve tahkik Muhammed Ekrem Nedvî, takdim Muhammed Muhammedî), Daru’l-garbi’l-İslâmî, Beyrut bty.; 63; Benzeri ifadeler için bkz. Nu’mânî, **Kitabü’l-Âsar Mukaddimesi**, 249.

⁶⁹ Abdulaziz b. İmam Dihlevî, 66.

⁷⁰ Şah Veliyyullah, **el-Musavva Şerhu’l-Muvatta**, 25.

⁷¹ Mesud b. Şeybe b. Hüseyin Sindi, **Mukaddimetü Kitabi’t-Talim**, Mektebetü’l-Melik Fahdu’l-Vatanî, Riyad 1965.

⁷² İbn Ma’kule, III, 93.

⁷³ Muhammed Abdurreşîd en-Nu’mânî, **et-Ta’liku’l-Kavim ala Mukaddimetü’l-Kitabi’t-Talim**, Mektebetü’l-Melik Fahdu’l-Vatanî, Riyad 1965.den naklen Ahmed Muhtâr Remzî, 685.

⁷⁴ Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî Havârizmî, **Menâkıbu Ebî Hanîfe ve Ashabihi**, Daru’l-kütübi’l-arabî, Beyrut 1981; I, 595

⁷⁵ Ebu’l-Müeyyed Havârizmî, 4.

⁷⁶ Ahmed b. Abdillâh b. İshâk İsfahânî, **Tarihu İsfahân**, (tahkik Seyyid Kesrev Hasen) Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, Beyrut 1990; I, 140.

İbn Hacer Ebû Hanîfe'den Kitabu'l-Âsâr'ın rivayet edildiğine de değinmektedir. İmam Muhammed ve Ebû Yûsuf'a nisbet edilen el-Âsâr'ların onlar tarafından rivayet edilen Müsnedü Ebû Hanîfe nüshalarıyla aynı olup olmadığı tartışmalıdır. İbn Hacer el-Askalânî, Muhammed b. Hasan'ın Müsnedü Ebû Hanîfe'sinin el-Âsâr ile aynı eser olduğu kanaatindedir.⁷⁷ Başka kaynaklarda da Ebû Yûsuf'a nisbet edilen el-Müsned ile Kitâbü'l-Âsâr'ın Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen el-Müsned'in nüshası olduğu zikredilmiştir.⁷⁸ Kitâbü'l-Âsâr'ın Müsned'in bir rivayeti olduğunu söylemek mümkündür."⁷⁹

Müsned-i Ebû Hanîfe adıyla ona nisbet edilen eserlerdeki hadisler Ebû Hanîfe'nin fıkıh derslerinde ve hüküm çıkarırken dayandığı hadislerle onun sahâbe ve tâbiünden yaptığı rivayetlerdir. Ebû Hanîfe'nin bizzat yazdığı veya talebelerinden birinin onun adına istinsah ettiği el-Müsned adlı bir eserin bulunmadığı kanaati yaygınsa yirmiyeye yakın Ebû Hanîfe Müsned'i mevcuttur.⁸¹

Ebû Hanîfe, şeriat ilmini bablara göre tertib etmiştir. Sünen ve ahkâm kitapları onun fikhî tertibine göre tedvin ve tasnif etmiştir. Bu konuda onu Muvatta'nın tertibinde Mâlik b. Enes izlemiştir. Ebû Hanîfe'yi bu alanda geçen yoktur"⁸²

Ayrıntılı çalışmalar yapıldığı takdirde Ebû Hanîfe'nin günümüze eseri ulaşan ilk hadis müdevvini ve hadis tasnif sisteminin kurucusu olduğu şeklinde bir neticenin ortaya çıkması mümkündür. Elimizdeki en eski hadis kitabı Ma'mer b. Raşid'in(v. 152/770) Cami'sidir.⁸³

⁷⁷ İbn Hacer Ebû Hanîfe'ye nispet edilmesini doğru bulmadığı müsned ile Ebû Hanîfe'yi bizzat görmemiş, sonraki dönemlerde yaşamış ve Ebû Hanîfe'ye nispet edilen rivayetleri bir araya getirmiş cem çalışmalarını kast etmektedir. İbn Hacer Ebû Hanîfe'nin bazı öğrencilerine nispet edilen müsnedlerin Kitabu'l-Âsâr olduğunu söylemektedir. Ona göre Ebû Hanîfe'den rivayet edilen sadece Kitabu'l-Âsâr'dır. Ortada Müsned adı altında müstakil bir eser yoktur. Bkz. Ahmed bin Ali bin Muhammed Askalanî, **Lisânu'l-Mîzan**, (tahkik Abdulfettah Ebû Ğudde) Dâru'l-beşâiri'l-İslamiyye, Beyrut 2002; V, 31.

⁷⁸ Mustafa b. Abdullah Hacı Halife, **Keşfü'z-Zunûn an Esami'l-Kütübi ve'l-Funun**, Dar-u İhya-i't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, ts.; II, 1680 vd.

⁷⁹ Hatipoğlu, XXXII, 102.

⁸⁰ Nu'mânî, **Kitâbü'l-Âsâr Mukaddimesi**, 236.

⁸¹ Hatipoğlu, XXX, 101.

⁸² Suyûtî, *Tebyîz*, 22.

⁸³ Yemen'de hadisi ilk tedvin eden tâbi, muhaddis ve fakihdir. Bkz. İbrahim Hatiboğlu, "Ma'mer b. Raşid," **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2003, XXVII 552-554. Bu eser Abdurrezzak b. Hemmam'ın, *Mu-sannef'i* 10. cildinde (el-mektebetü'l-İslami, 1403, Beyrut) bir bölüm olarak bulunmaktadır.

2.1.Müsnedu Ebî Hanîfe'nin Rivayetleri

Ebû Hanîfe'nin rivayet ettiği ve hüküm istinbatında kullandığı hadisleri bir araya getirme çalışmaları öğrencileri tarafından ya hayatında ya da ölümü akabinde başlatılmış, sonraki dönemlerde onun hadislerini ihtiva eden müsnedler cem edilmiştir.⁸⁴

Havârizmî'nin eseri Ebû Hanîfe'ye nispet edilen hadislerin yer aldığı müsnedleri bir araya getirdiği Câmiu Mesânîdi'l-İmâm-ı A'zam'da yer verdiği Müsned müellifleri şunlardır:

1. Hammad b. Ebi Hanife'nin (v.170/786)⁸⁵ Müsned'i.
2. Ebû Yûsuf Yakub b. İbrahim'in (v. 182/798)⁸⁶ Müsned veya el-Âsâr'ı
3. Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî'nin (v.189/804)⁸⁷ el-Âsâr'ı.
4. Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybani'nin (v.189/804) *el-Müsned*'i.⁸⁸
5. Hasan b. Ziyad'ın (v. 204/819)⁸⁹ el-Âsâr'ı.⁹⁰
6. Abdullah b. Muhammed es-Sa'di b. Ebi Avam (v. 335/946)⁹¹
7. Ömer b. u'l-Hasen el-Eşnânî (v. 339/950)⁹²
8. Abdullah b. Muhammed b. Yakub el-Harisi (v. 340/951)⁹³

⁸⁴ Ünal, 69.

⁸⁵ Hammad b. Ebî Hanîfe (170 h.): Ebû Hanîfe'nin oğludur. Hammad'dan Abdullah b. Mübarek ve Süveyd İbn Sa'd rivayette bulunmuştur. Hicri 170 yılında'da vefat etmiştir. (Zehebî, **Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-â'lâm**, (tahkik Beşar Avvad Ma'ruf), Dâru'l-arabî'l-İslâmî, Beyrut 2003; IV, 611; Askalanî, **Lisânu'l-mîzan**, III, 267; Ahmed b. Muhmed b. Ebi Bekir İbn Hallikan, (v. 681/1282), **Vefeyâtü'l-a'yân**, (tahkik İhsan Abbas), Dâru sâder, Beyrut 1972; II, 205.)

⁸⁶ Ebû Yûsuf Yakub b. İbrahim (v.182/): Hanefi mezhebi müçtehitlerdendir. Harun Reşit döneminde kadılık yapmıştır. Hicri 182 yılında vefat etmiştir. (Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, (tahkik Şuayb el-Arnâvût), Müessesetü'r-risale, Beyrut 1985; VIII, 535; Zehebî, **Târihu'l-İslâm**, IV, 1031.

⁸⁷ Muhammed b. Hasen Şeybânî (189/): Şam'da dünyaya gelmiş Kufeye yerleşmiş ve Ebû Hanîfe'ye öğrencilik yapmıştır. İmam Malik'e de öğrencilik yapan Şeybanî Rakka'da kadılık yapmıştır. Şeybanî hicri 189 yılında vefat etmiştir. (Kutluboğa, **Tâcu't-Terâcim**, (tahkik Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf), Dâru'l-kalem, Dimeşk 1992; I, 238; Zehebî, **Târihu'l-İslâm**, IV, 954)

⁸⁸ İbn Hacer gibi bazı muhaddisler bu iki farklı isimle gelen kitabı aynı kitap olarak görmekteirler.

⁸⁹ Hasan b. Ziyad (v. 204/.) Hanefi mezhebi müçtehitlerindendir. Kufe'de dünyaya gelmiştir. Bir süre Bağdat kadılığı yapmıştır. Kufe'de hicri 204 yılında vefat etmiştir. (Kutluboğa, **Tâcu't-Terâcim**, I, 150; Zehebî, **Târihu'l-İslâm**, V, 48; Askalanî, **Lisânu'l-mîzan**, III, 48; Zehebî, **Mîzanu'l-İ'tidâl**, I, 491)

⁹⁰ Eser el yazma olarak Bağdat, Mektebetu Evkaf nr.915 'de bulunmaktadır.

⁹¹ Abdullah b. Muhammed es-Sa'di b. ebi Avam (335 h.): Hakkında detaylı bir bilgiye vakıf olunamamıştır.

⁹² Ömer b. Ali b. Malik eş-Şeybânî (339h.): Bağdat'a dünyaya gelmiş babası, Muhammed b. İsa b. Hayyan el-Medaini, Muhammed b. Mesleme el-Vasîfî, Ebu İsmail et-Tirmizi gibi âlimlerden ilim tahsil etmiştir. birçok âlim kendisinden hadis rivayetinde bulunmuştur. Bir süre kadılık ve valilik yapmıştır. Hicri 339 yılında vefat etmiştir. (Bağdâdî, Ahmed bin Ali bin Sabit, **Târihu Bağdad**, (tahkik Beşar Avvad Ma'ruf), Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 2002; XIII, 90; Zehebî, **Târihu'l-İslâm**, VII, 727; Askalanî, **Lisânu'l-mîzan**, III.3 s.84; Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, XV, 402)

⁹³ Ahmed b. Muhammed b. Yakub b. el-Harisi (340 h.): Maveraünnehr'in Hanefi fakihlerindendir. Harisi hicri 340 yılında vefat etmiştir. (Zehebî, **Târihu'l-İslâm**, VII, 737; Askalanî, **Lisânu'l-mîzan**, IV, .579; Zehebî, **Mîzanu'l-İ'tidâl**, II, 496.

9. Abdullah b. 'Adiy el-Cürcanî (v. 365/975)⁹⁴
10. Muhammed b. Muzaffer el-Bezzaz (v.379/989)⁹⁵
11. Talha b. Muhammed b. Cafer eş-Şâhidî'l-Adl (v.380/990)⁹⁶
12. Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh el-Isfehânî (v. 430/1038)⁹⁷
13. Ahmed b. Muhammed b. Halid b. Hulî el-Kelaî' (v. 432/1040)⁹⁸
14. el-Husayn b. Muhammed b. Hüsrev el-Belhî (v. 522/1128)⁹⁹
15. Muhammed b. Abdalbaki el-Ensarî b. Kadî Maristan (v. 535/1140)¹⁰⁰

el-Havârizmî'nin derlemiş olduğu rivayetlerin dışında kalan rivayetler ise şunlardır;

1. Züfer b. Huzeyl b. Kays'ın (v. 158/774) el-Âsâr/es-Sünen/en-Nüşa'sı.
2. Muhammed b. Mahled b. Hafs ed-Dûrî (v. 331/942)¹⁰¹
3. Ahmed b. Muhammed b. ebi Abbas b. Ukde (v. 332/943)
4. Muhammed b. İbrahim b. Ali el-Isfahânî b. el-Mukrî (v. 381/991)¹⁰²

⁹⁴ Abdullah b. Adiy b. Abdullah b. Muhammed el-Cürcanî (365 h.): Hadisdeki gizli illetler ve hadis ricali konusunda uzmandır. Cürcan'da dünyaya gelmiştir. Hicri 365 yılında vefat etmiştir. (Zehebî, **Tarihu'l-İslam**, VIII, 240; Ebû'l-Fidâ Kâsım b. Kutluboğa, **es-Sikatu mimmen lem Yeka fi'l-Kütübî's-Sitte** (tahkik Şadi b. Muhammed b. Salim Âli Nu'man), Merkezu nu'man lil-buhus, Yemen 2011; VI, 65; [Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr](#), **Tabakatu's-Şafiiyye**, [Darü'l-Medari'l-İslami](#), Beyrut 2004; III, 315; Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, XVI, 154)

⁹⁵ Muhammed b. Muzaffer b. Musa el-Bağdadi (v.379h.): Hicri 280 yılında Bağdad'da dünyaya gelmiştir. İbn Cerir et-Taberi, Hamid b. Şuayb el-Belhî ve Ebu Bekr el-Bağandî'den rivayetlerde bulunmuştur. Kendisinden b. Şahin, Darakutnî ve el-Burganî gibi alimler hadis rivayet etmiştir. el-Bağdadi 379h. da vefat etmiştir. (Zehebî, **Tarihu'l-İslam**, VIII, 472; Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, XVI, 418; Muhammed b. Abdulğani b. Ebî Bekr b. Şuca', **Et-Takyidu li ma'rifeti ruvati's-süneni ve'l-mesanîd**, (tahkik Kemal Yûsuf el-Hût), Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1988; I, 112.)

⁹⁶ Talha b. Muhammed b. Cafer el-Bağdadi (380h.): Kıraat, tefsir ve hadis ihtisası yapmıştır. (Askalanî, **Lisânu'l-mîzan**, IV, 357.)

⁹⁷ Ahmed b. Abdullah b. Ahmed el-Isfehânî (430h.): Isfehan'da dünyaya gelmiş, hadis, tarih, fıkıh ve tasavvuf âlimidir. Hicri 430 da vefat etmiştir. (Zehebî, **Tarihu'l-İslam**, IV, 468; Askalanî, **Lisânu'l-mîzan**, I, 507; Zehebî, **Mizanu'l-îtidâl**, I, 111; Tabakatu's-Şafiiyye, IV, 18)

⁹⁸ Ahmed b. Muhammed b. Halid b. Ahmed b. Hulî (432h.): Kurtubalıdır. Ebu Mutarrif el-Kanazî, Kadî Yunus ve Mekki b. Ebî Talib el-Mukrî gibi âlimlerden rivayette bulunmuştur. Hicri 432 yılında vefat etmiştir. (Halef b. Abdulmelik b. Beşkeval, **es-Sıla fi Tarihi Eimmeti Endülüs** (Tahkik İzzet Attar Huseynî), Mektebetu'l-haneci, Kahire 1955; 52).

⁹⁹ Hüseyin b. Muhammed b. Hüsrev b. el-Belhî (522 h.): Ebu Hasan el-Enbarî ve Abdülvahid b. Fahd el-Allâf gibi birçok kişiden rivayette bulunmuştur. Kendisinden İbnü'l-Cevzi ve İbn Asakir hadis rivayet etmiştir. 522 yılında vefat etmiştir. (Zehebî, **Tarihu'l-İslam**, II, 446; Askalanî, **Lisanu'l-mizan**, III, 207; Kutluboğa, **es-Sikatu mimmen lem Yeka fi'l-Kütübî's-Sitte**, III, 437; Zehebî, **Mizanu'l-itudal fi nakdi'r-ricâl**, Daru'l-Marife, Beyrut 2009; I, 547.

¹⁰⁰ Muhammed b. Abdalbaki b. Muhammed el-Ensarî (535h.): Kendisinden es-Sem'ani, İbn Asakir, İbnü'l-Cevzi ve Abdullah b. Müslim b. Cevalik gibi alimler hadis rivayet etmiştir. (Zehebî, **Tarihu'l-İslam**, X, 83; Askalanî, **Lisânu'l-mîzan**, 7 s.271; Muhammed b. Abdulğani b. Ebî Bekr b. Şuca', (v. 629/1231), **Et-Takyidu li ma'rifeti ruvati's-süneni ve'l-mesanîd**, (tahkik Kemal Yûsuf el-Hût), Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1988; I, 83; Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, XXI, 17).

¹⁰¹ Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, IV, 430.

5. Ali b. Ömer ed-Darakutnî (v. 385/995)
6. Ömer b. Ahmed b. Şahin (v. 385/995)
7. Ebû Abdillâh b. Mende (v. 395/1004)
8. Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Herevî (v. 481/1088)
9. Muhammed b. Tahir el-Makdisi (v. 507/1113)
10. Ali b. Husayn b. Asakir (v. 571/1175)
11. Ali b. Ahmed b. el-Mekki er-Razi (v. 598/1201)
12. Şemsuddin Ebû el-Hayr es-Sehavi (v. 902/1496)
13. İsa b. Muhammed es-Sealibi (v. 1020/1611)

Ravileri verilen bu müsned bir kısmı matbu bir kısmı yazma olan bu nüshalar Müsnedu Ebî Hanîfe'nin aslını teşkil etmektedir. Bazıları ise sonraki dönemde bu asıllar üzerine yapılmış, müelliflerinin Ebû Hanîfe'den rivayet edilen diğer hadisleri de bir araya getirdiği bir nevi müstahrec çalışmalarıdır.¹⁰³ Bazı Müsnedu Ebî Hanîfe tanımlamalarında "erken dönem hadis kitaplarının içerisinde isnadlarında Ebû Hanîfe'nin yer aldığı rivayetlerin derlenmesiyle oluşan eserlerdir" tanımını görmekteyiz.¹⁰⁴

Müsnedu Ebî Hanîfe üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır.

2.2. Müsnedu Ebî Hanife Üzerine Yapılan Çalışmalar

Müsnedu Ebî Hanife üzerine cem, tertib, rical, ihtisar ve şerh çalışmaları yapılmıştır. Bunlar hakkında kısaca bilgi verelim.

2.2.1. Tertib ve Cem Çalışmaları

Müsned birçok defa cemedilmiş veya fıkıh bablarına göre düzenlenmiştir. Bazılarının isimleri şöyledir:

1. Abdullah b. Muhammed es-Sa'di b. ebi Avam (v. 335/946).
2. Abdullah b. Muhammed b. Ya'kub el-Harisî'nin Müsnedu Ebî Hanife li'l-Haris (v. 340): Harisî, Hasan İbn Ziyad'ın rivayetini esas almıştır. Hadisleri Ebû

¹⁰² Zehebî, **Tezkiratü'l-Hüffaz**, Daru'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrut 2009; III, 973; Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, XXI, 307.

¹⁰³ Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Ya'kub Hârisî, **Müsnedu Ebî Hanife li'l-Haris**, (tahkik Muhammed Asyuti), Daru'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrut 2008; I, 41.

¹⁰⁴ Zekerîya Tüfekçioğlu, **Hadis Edebiyatında Müsnedler (Hicrî ilk üç asır)**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012.

Hanîfe'nin hocalarına göre (ale'r-ricâl) tasnif etmiştir. Harisî, kitapta 915 hadise yer vermiştir. Eserde 1741 rivayet yer almaktadır.¹⁰⁵

3. Ahmed b. Abdillâh İsfahânî (v. 430/1038). Müsnedü'l-İmam Ebi Hanife.¹⁰⁶

4. Husayn b. Muhammed b. Hüsrev el-Belhî . İbn Hüsrev bu Müsnedi Hasan b. Ziyad'ın yapmış olduğu müsned rivayetinden yararlanarak oluşturmuştur.¹⁰⁷ Hüseyin müsnedin bu rivayetteki raviler hakkında bilgi vermiştir.¹⁰⁸ Yine Askalanî Ta'cîlu'l-Menfe' bi Zevaidi Ricâlî'l Aşara adlı eserini telifde bu rivayeti esas almıştır. Eserde 1270 rivayet yer almaktadır.

5. Ebû'l-Müeyyed Havârizmî Câmiu'l-Mesânîdi'l-İmâm Ebî Hanîfe: Bu müsned günümüze ulaşmamış birçok Müsned rivayetini ihtiva etmektedir. Eser matbudur.¹⁰⁹ Bu eserde on beş müsnedden elli farklı senedle 600 civarında hadis fıkıh bablarına göre sıralanmış, mükerrer metin ve isnadlar hazfedilmiş, hadislerin çoğunluğunun sahih, on kadarının ise zayıf olduğu söylenmiştir. Bu eseri telifte Havârizmî, Abdullah b. Muhammed b. Ya'kub el-Hârisî, Talha b. Muhammed b. Ca'fer eş-Şâhidü'l-adl, İbnü'l-Muzaffer, Ebû Nuaym el-İsfahânî, İbn Adî, Ömer b. Hasan el-Üşnânî, Ahmed b. Muhammed b. Hâlid el-Kilâî, Ebû Yûsuf, Hammâd b. Ebû Hanîfe, Abdullah b. Muhammed b. Ebû'l-Avâm es-Sa'dî, Mâverdî ve Hüseyin b. Muhammed el-Belhî'nin müsnedleriyle Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin el-Müsned'i ve el-Âsâr'ını esas almıştır.¹¹⁰

6. Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Havârizmî (v. 828/1424): Havârizmî ilim tahsiline Bulgaristan'da başlamış, Kırım'a geçerek orada da bir müddet devam etmiş, sonra Mekke-i Mükerrreme'ye yerleşmiş ve orada vefat etmiştir. Rivayetlerinden Sahih ve Sünenlerde yer almayan zevaidi ele alıp bunların mütâbeât ve şevahidlerini getirerek senetler üzerine açıklamalarda bulunmuştur.¹¹¹

¹⁰⁵ Abdullah b. Muhammed b. Ya'kub el-Harisî, **Müsnedü Ebî Hanife li'l-Haris**, (tahkik Latifu'r-Rahman), Mektebetü imdadiyye, Mekke 2010.

¹⁰⁶ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk İsfahânî, **Müsnedü'l-İmam Ebi Hanife**, (tahkik Nazar Muhammed el-Faryabî), Mektebetü kevser, Riyad 1994.

¹⁰⁷ Bağdat Mektebetü'l-Evkaf nr. 915 el yazması.

¹⁰⁸ Husayn b. Muhammed b. Hüsrev el-Belhî, **et-Tezkira bi Ricâlî'l-Aşara**, (tahkik, Rifat Fevzi Abdulmuttalib), Mektebetü'l-hanci, Kahire ts.

¹⁰⁹ Ebû'l-Müeyyed b. Muhammed b. Mahmûd Havârizmî, **Câmiu Mesânîdi'l-İmâm A'zam**, (tahkik Necmuddin Muhammed ed-Dirkânî), Dârü'l-meârif matbaası, Haydarabad 1332.

¹¹⁰ Daha fazla bilgi için bkz. Ahmed Muhammed el-Makkari, "m"üctehit İmamların ve Mezheplerinin Dayandığı Esaslar", (çev. Yakup Mahmutoğlu), **Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Gümüşhane 2015, cilt: 4, sayı: 8, 274; Hatipoğlu, XXXII, 102.

¹¹¹ Sehâvî, Muhammed b. Abdurrahman, **ed-Davû'l-lamî' li ehli'l-karnî't-tasi'**, Dâru mektebetü'l-hayât, Beyrut, bty.; X, 37.

7. Muhammed Murtada ez-Zebîdî (v. 1205/1790): Zebîdî Ebû Hanîfe'den rivayet edilen müsnedleri bir araya getirmeye çalışmıştır.¹¹²

8. İbn Kutluboğa Zebîdî'nin eserini fıkıh bablarına göre tertip etmiştir.¹¹³

9. Süyûtî, İbn Kutluboğa'nın bu tertib çalışmasını esas alarak Müsnedi şerh etmiştir.¹¹⁴

2.2.2. İhtisar çalışmaları

1. Konevî (ö. 571/): Harisî'nin Müsnedü Ebî Hanife li'l-Haris (v. 340/951) adlı eserini ihtisar etmiştir. Mükerrer hadisleri çıkartıp senetlerini hazf etmiş el-Mu'temed fi ehâdisi'l-Müsned'i hazırlamıştır.¹¹⁵ Sonra bu eseri el-Müstened şerhu'l-Mu'temed ismiyle şerhetmiştir.¹¹⁶

2. Sadruddîn Musa b. Zekeriya el-Haskefî (v. 1088/1677): Müsnedeki hadisleri otuz üç bölüm şeklinde fıkıh konularına göre düzenlenmiştir.¹¹⁷

3. İsmail b. İsa b. Devle el-Mekkî (v. 892/1486): el-Mesânîd fi ihtisari Esmâi ba'zi Ricali'l-Mesânîd.¹¹⁸

4. Muhammed b. Abbad b. Malik Hılâtî. Harisî'nin Müsnedü Ebî Hanife li'l-Haris adlı eserini ihtisar etmiştir.¹¹⁹

5. Hârisî'nin Müsnedü Ebî Hanîfe isimli eserini Haskefî ihtisar etmiş bu eseri Muhammed Âbid es-Sindî fıkıh bablarına göre düzenlemiştir.¹²⁰

6. Ebü'l-Müeyyed el-Havârizmî'nin Câmiu Mesânîdi'l-İmâm Ebî Hanîfe isimli eserini İsmâil b. İsa el-Mekkî ihtisar etmiştir.¹²¹

7. İbnü'z-Ziyâ el-Mekkî, el-Müstened Muhtasarü'l-Müsned adıyla ihtisar etmiştir.¹²²

¹¹² Muhammed Murtada ez-Zebîdî (ö. 1205), **Ukudu'l-Cevahiri'l-Münife fi Edilleti mezhebi'l-İmâm Ebî Hanîfe fima Vafeka el-Eimmeti's-Sitteti ev Ba'dahum**, (tahkik, V. Süleyman Gavcî), İskenderiyye 1292.

¹¹³ Hatipoğlu, XXXII, 102.2015

¹¹⁴ Abdurrahman b. Ebî Bekr Suyûtî, (ö. 911/1505), **et-Ta'likatü'l-münife alâ Müsnedi Ebî Hanîfe**, Hatipoğlu, XXXII, 102.

¹¹⁵ Mahmud b. Ahmed b. Mes'ud Konevi, **el-Mu'temed fi ehadisi'l-müsned li Ebi Hanife**, (tahkik, Muhammed b. Türki et-Türki), 1065, yazma. 42 varak.

¹¹⁶ Hatipoğlu, XXXII, DİA, 102.

¹¹⁷ Haskefî, **Tertibü Müsnedi'l-İmâm Ebû Hanîfe bi rivayeti Haskefî**, Mektebetü'l-Büşra, Karaçi 2010. (Muhammed Hasan es-Senbülî'nin Tenkisu'n-Nizam fi Müsnedi'l-İmâm şerhiyle birlikte).

¹¹⁸ Ömer b. Rıza b. Muhammed Kehhâle, **Mu'cemu'l-Müellifin**, Mektebetu müsennâ, Bağdat bty., II, 284. İnternette yazma nüshası var.

¹¹⁹ Muhammed b. Abbad b. Melik el-Hılâtî, **Maksadu'l-Müsned**, (tahkik Latifu'r-Rahman), Mektebetü imdadiyye, Mekke 2010.

¹²⁰ Muhammed Âbid es-Sindî, **Müsnedü'l-İmâmî'l-Azam**, 1223 Yazma, 79 varaktır; Hatipoğlu, XXXII, 102.

¹²¹ İsmâil b. İsa el-Mekkî, **İhtiyâru i'timâdi'l-mesânîd fi'htisârî esmâ'i ba'zı ricâli'l-esânîd**; İbrahim Hatipoğlu, XXXII, 102.

¹²² Hatipoğlu, XXXII, 102.

8. Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim el-Hanefî de ihtisar etmiştir.¹²³

9. Bezzâzî'nin ihtisarı et-Ta'likâtü'l-münîfe alâ senedi Ebî Hanîfe adını taşımaktadır.¹²⁴

2.2.3. Rical çalışmaları

1. Muhammed b. Ali el-Alevî el-Huseynî (v. 765/1363): et-Tezkiratu bi ma'rifeti ricali kütübü'l-Aşara'da İbni Husrev'in rivayetindeki ricallerin biyografisini vermiştir.¹²⁵

2. İbn Hacer Askalânî, Ta'cîlu'l-menfaa bi zevâidi 'l-eimmeti 'l-erbaa'da Müsnedin ravilerinin biyografilerine yer vermiştir. Kitapta ravilerin isim, baba adı, neseb, nisbet, lakap gibi bilgileri verilmiştir. Raviler hakkında cerh ve ta'dil'de bulunulmuştur.¹²⁶

2.2.4. Şerh çalışmaları

1. Konevî, el-Müstened fi şerhi'l-Mu'temed'de hadislerde geçen garip kelimeleri beyan edip cerh edilen raviler ile ilgili âlimlerden iktibaslar yaparak bir takım açıklamalarda bulunmaktadır. Hadis şerhinde Hanefi mezhebinde fıkhi meseleler üzerine hadislerle İstidlal'in keyfiyetini de belirtmiştir.¹²⁷

2. Kutluboğa, Emâlî'de Harisî'nin müsnedini fıkıh bablarına göre tertip ettikten sonra bu çalışmayı şerh etmiştir. Hadislerin ravileri hakkında bilgi vermiş, hadislerde geçen garip kelimeleri açıklayarak Hanefi fıkına göre hadisin zikrinin geçtiği bölümle olan istidlali yönünü göstermiştir. Kutluboğa, Ebû Hanîfe'ye eleştirilerde bulunan İbni Ebi şeybe gibi bazı âlimlere reddiye yamıştır.¹²⁸

3. Celâluddin es-Suyutî (ö. 911/1505): et-Ta'likû'l-Münîfe alâ Müsnedi Ebî Hanîfe.¹²⁹

4. Muhammed Hasen b. Muhammed Senbehlî (v. 1305/1887) Tensîku'n-Nizam: es-Senbehlî, Haskefî rivayetiyle gelen müsnedi fıkıh bablarına göre tertiblemiş, Ebû

¹²³ Hatipoğlu, XXXII, 102.

¹²⁴ Hatipoğlu, XXXII, 102.

¹²⁵ Muhammed b. Ali el-Alevî el-Huseynî, **et-Tezkiratu bi ma'rifeti ricali kütübü'l-Aşara** (tahkik Rifat Fevzi Abdulmuttalib), Mektebetü'l-haneci, Kahire 1996.

¹²⁶ İbn Hacer Ahmed b. Ali b. Muhammed Askalânî (ö. 852/1449), **Ta'cîlu'l-menfaa bi zevâidi 'l-eimmeti 'l-erbaa**, (th. İkrâmu'llah İmdadulhak), Daru'l-Beşair, Beyrut 1996.

¹²⁷ Hatipoğlu, XXXII, 102. Eser Şam'da Esed Kütüphanesi Osmaniye bölümünde 313 numaralı kayıta el yazması halindedir.

¹²⁸ Mahmud b. Ahmed b. Mes'ud Konevi, **el-Mu'temed fi ehadisi'l-müsned li Ebi Hanife**, (tahkik, Muhammed b. Türki et-Türki), 1065, yazma. 42 varak. Kitap Irak daki mektebetü'l-Evkaf'da 187 numaralı kayıta el yazması olarak bulunmaktadır. Hârisî Muhammed Kasım, **Mekânetü'l-İmam Ebî Hanîfe bey-ne'l-Muhaddisin**, Doktora tezi, Camiatu Dirasati'l-İslamiyye, Pakistan bty.; 598.

¹²⁹ Eserin Süleymaniye Kütüphanesinde Raşid Efendi bölümünde (nr.448) el yazması bulunmaktadır.

Hanîfe'nin hayatı, Ebû Hanîfe'nin tabiin olmasıyla elde ettiği şeref ve müsnedindeki hadis ricallerinin biyografisi şeklinde oluşan bir mukaddimeyle eseri hazırlamıştır.¹³⁰

5. Ali bin Sultan Muhammed el-Karî, şerhi Senedu'l-en'am şerhu Müsnedi'l-İmâm adlı eserinde Haskefi rivayetini esas almıştır. Metin üstte şerh alttadır. Hadisleri tahric etmiş, hadislerin sıhhati hakkında açıklamalarda bulunmuştur. Ali el-Karî müs-ned metnini parantez içerisine almış, hadis ravilerini tanıtmış sonra hadisi şerh etmiştir. Hadisin tarihlerini aktarmış, farklı lafızlarla varid olmuş ise zikretmiş ve hadisin konusuyla ilgili meselede nasıl delil getirileceğini göstermiştir.¹³¹

6. Osman b. Ya'kub el-Kemâhî, Tenvîrû's-sened fî îzâhi rumûzi'l-Müsned.¹³²

7. Muhammed Abid es-Sindî, şerhi el-Mevâhibu'l-latife alâ Müsnedi'l-İmâm Ebî Hanîfe' de Haskefi'nin İhtisar çalışmasındaki hadisleri fıkıh bablarına göre düzenlenmiş, sonra şerh etmiştir. Hadislerin tahric etmiş, ravileri hakkında cerh ve ta'dil yönünden bilgiler, ihtilafli olan meseleler durumun gerektirdiği izah etmiştir. Kitapta 525 hadis bulunmaktadır. Hanefi fıkıhı'nın hadislerle istidlali açısından önemli bir fıkıh kitabı olarak da görülmektedir.¹³³

8. Muhammed b. Hasan el-Ken'ânî, Tensîsu'n-Nizâm fî Müsnedi'l-İmâm.¹³⁴

2.2.5. Müsnedlerin sıhhat değeri

İçerdikleri hadislerin sıhhat durumuna göre hadis kitaplarını beş tabakaya ayıran Şah Veliyyullah ed-Dihlevî , İbn Hibban, İbn Adiy, Hatib Bağdadi, Ebû Nuaym, Cüzekanî, İbn Asakir ve İbn Neccar'ın kitapları ile birlikte Havârizmî'nin Müsnedini, dördüncü tabakada saymaktadır. Bu tabakadaki hadislerin en sağlam olanının muhtemelen zayıf hadis, en kötü durumda olanının ise mevzu veya şiddetli nekaret içeren maklub

¹³⁰ Muhammed Hasen b. Muhammed es-Senbülî (1305 h.), *Tensîku'n-nizam fî müsnedi'l-İmâm*, Mektebetü'l-Büşra, Karaçi 2010. Haskefi', Tertibi Müsnedi'l-İmâm-ı A'zam kitabı başlıkta. Şerhi altında adı Senbehli geçiyor internette. Senbehli Tensiku'n-Nizam şerhu Müsnedi'l-İmâm Ebi Hanife. <https://books.google.com.tr/books?id=vbpGCwAAQBAJ> erişim 29.06.2017 saat 05.10. Şu sitede de yine müellif Sünbülî olarak kaydedilmektedir. Baskı 1305 şeklindedir. www.aruc.org/.../search;...%20%النظام%20%تنسيق%20%في... Erişim 29.06.2017 saat 05.40.

¹³¹ Ali bin Sultan Muhammed el-Karî, *Senedu'l-En'am Şerhu Müsnedi'l-İmâm*, (nşr. Halîl Muhyiddin el-Meys), Daru'l-kütübî'l-ilmîyye. Beyrut, 1985.

¹³² Osman b. Ya'kub el-Kemâhî, *Tenvîrû's-sened fî îzâhi rumûzi'l-Müsned*, Daru'l-kütübî'l-islamiyye, bty.; Hatipoğlu, XXXII, 102.

¹³³ Muhammed Abid es-Sindî, *el-Mevâhibu'l-latife ala Müsnedi'l-İmâm Ebî Hanîfe*, (tahkik, Serdar Ahmed), Karaçi 2007.

¹³⁴ Muhammed b. Hasan el-Ken'ânî, *Tensîku'n-Nizâm fî Müsnedi'l-İmâm*, Leknev 1309, 1316; Hatipoğlu, XXXII, 102-103. Burada aynı isimli kitap bir müellife daha nisbet edilmiştir. Bu ya hata ya da bizim ulaşamadığımız bir başka şerhtir. .

hadis olduğunu söylemekte ve İbnu'l-Cevzi'nin Mevzuat'ına aldığı hadislerin kaynağı olduğunu ifade etmektedir.¹³⁵

SONUÇ

Ebû Hanîfe, fıkıhı tedvîn faaliyeti çerçevesinde ahkâm hadisleri seçerek el-Kitâbu'l-Âsâr'ı tasnif etmesi kuvvetle muhtemeldir. Asarların İmameyn'e nisbetinde ittifak bulunmaktadır. Müsnedlerin Ebû Hanîfe'ye nisbeti ilk öğrenciler dikkate alındığı zaman ittifak derecesindedir. Müsnedu Ebû Hanîfe veya Kitabu'l-Âsâr iki farklı eser mi yoksa aynı kitabın farklı isimlendirmesi midir? Bunun netleşmesi için karşılaştırmalı bir çalışma yapılması gerekmektedir. Müsnedu Ebû Hanîfe veya Kitabu'l-Âsâr'ın Ebû Hanîfe'ye aidiyetiyle ilgili ayrıntılı çalışmalar yapıldığı takdirde Ebû Hanîfe'nin günümüze eseri ulaşan ilk hadis müdevvini ve hadis tasnif sisteminin kurucusu olduğu neticesi ortaya çıkabilir.

Kaynaklarda "Ebû Hanîfe kitapları" ifadesi dikkat çekicidir. İmla usulü de dikkate alınarak bu iki eseri Ebû Hanîfe'nin en az yazdırdığı belirtilebilir. Kitabu'l-Âsâr'ı Ebû Hanîfe kaleme almış, bablarını düzenlemiş, tasnif etmiştir. Ebû Hanîfe tahdis etmiş talebeleri rivayetleri kayda geçmiştir. Bize göre Asar Ebû Hanîfe'nin eseri olduğu için iki farklı ravi eserlerine aynı ismi vermişlerdir. Müsned-i Ebû Hanîfe şeklinde isimlendirilen eserler üzerine yapılan çalışmalar sırasıyla, tertib ve cem çalışmaları, ihtisar çalışmaları, rical çalışmaları, şerh çalışmaları şeklindedir.

Müsnedu Ebû Hanîfe, Ebû Hanîfe'nin rivayet ettiği hadislerin yer aldığı kitapların ortak adıdır. Yine müsnedlerin bizzat Ebû Hanîfe'nin telifi mi yoksa Ebû Hanîfe'nin hüküm istinbatında kullandığı hadislerin talebeleri tarafından bir araya getirilmesinin ürünü mü olduğu ihtilaflıdır.

Ebû Hanîfe'ye nispetle kastedilen Müsnedlerin Ebû Yûsuf ve Muhammed Şeybani'ye nispet edilen el-Âsâr isimli iki eser olması muhtemeldir. Çünkü Ebû Hanîfe müsnedlerinin ravileri arasında bu iki imamda yer alır. Âsâr'larda Ebû Hanîfe'den çokça rivayette bulunmaları, bu iki eserde yer alan rivayetlerin çoğunun ve kitabın tertibinin aynı olması, bu eserlerin Ebû Hanîfe'ye nispetini mümkün kılmaktadır.

Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen bir müsnedin sıhhati hakkındaki bir tartışma bir yana, Ebû Hanîfe rivayetleri ve bunlar üzerine yapılan çalışmalar yoğun bir külliyat oluşturmaktadır. Müsnedleri yeniden telif edenler eserleri fıkıh bablarına göre tertib etmişlerdir.

¹³⁵ Bkz. Veliyyullâh ed-Dihlevî, **Hüccetullâhi'l-Bâliğa**, (tahkik Seyyid Sabık), Daru'l-ceyl, Kahire 2005; I, 107

Ebû Hanîfe'nin fıkıh anlayışı bir anlamda akademi şeklinde ifade edildiğine göre Ebû Hanîfe'nin kuşatıcı bir kimliği ile tedris yapılan bu muhitte kitap yazması mümkündür. Bu eserlerin müelliflerini tesbit konusunda bir çözüm yolu da bu eserlerin temel yazma nüshanın tespiti olabilir. Havarizmi Ebû Hanîfe'den nakledilen ve el-Kitâbu'l-Âsâr dışında bulunan pekçok hadis sonraki müellifler tarafından muhtelif tasniflerde bir araya getirmiştir.

KAYNAKÇA

- Abdullah b. Mübarek (v. 181/ 797), *Müsned-i İmam Abdullah b. Mübarek*, (tahkik. Subhi Bedri es-Samarraî, Mektebetü'l-mearif, Beyrut 1987.
- Abdullah b. Ya'kub b. Haris, *Müsned-i Ebi Hanife*, (v. 340/951) (tahkik Muhammed Asyuti), Daru'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1985.
- Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Hallikan (v. 681/1282), *Vefeyatu'l-A'yan ve Enbau Ebnai Zaman*, (tahkik İhsan Abbas), Dâru sadır, Beyrut 1972.
- Ahmed Muhtâr Remzî, *Siyeru A'lami'l-Muhaddisin*, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 2005.
- Ali bin Sultan Muhammed el-Karî (v. 1014/1605/) *Senedu'l-En'am Şerhu Müsnedi'l-İmam*, (nşr. Halîl Muhyiddin el-Meys), Daru'l-kütübi'l-ilmiyye. Beyrut 1985.
- Askalânî Ahmed b. Alî b. Muhammed (v. 852/1449) , *Ta'cîlu'l-menfaa bi zevâidi'l-Eimmeti'l-Erbaa*, (tahkik İkrâmu'llah İmdadulhak), Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1992.
- Askalanî, Ahmed bin Ali bin Muhammed Askalanî (v.1372/1449), *Lisânu'l-Mîzan*, (tahkik Abdulfettah Ebû Ğudde) Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 2002.
- Askalanî, *Ta'cîlu'l-Menfaa bi Zevaidi Ricali Eimmeti Erbaa* (tahkik İkrâmu'llah İmdadulhak), Dâru'l-Beşâir, Beyrut 1996.
- Askalanî, *Ta'rîfu Ehli Takdis bi Meratibi'l-Mevsufine bi Tedlis* (tahkik Asım b. Abdullah el-Karyutî), Mektebetu'l-Menar, Ürdün 1983.
- Aydınlı, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İstanbul 1987.
- Bağdâdî, *Tarihu Bağdad*, (tahkik Beşar Avvad Ma'ruf), Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut, 2002.
- Bağdâdî, Ahmed b. Ali b. Sabit (v. 463/1071), *Tarihu Medineti'l-Selam*, (tahkik Beşşar Avvad Ma'ruf), Daru'l-garbi'l-İslâmi, Beyrut 2001.
- Belhî Husayn b. Muhammed b. Hüsrev (v. 765/), *et-Tezkira bi ricali'l-aşara*, (tahkik Rıfat Fevzi Abdulmuttalib), Mektebetü'l-hanci, Kahire ts.
- Dihlevî Şâh Veliyyullah (v. 1172/1758), *el-Musavva şerhu'l-Muvatta*, (tahkik Âlimler Cemaati), Daru'l-kütübü'l-ilmiyye, Beyrut1983.
- Dihlevî Şâh Veliyyullâh, *Hüccetullâhi'l-Bâliğa*, (tahkik Seyyid Sabık), Daru'l-ceyl, Kahire 2005.
- Dihlevî, Abdulaziz b. İmam Veliyyullah (v. 1239/1823), *Bustânu'l-Muhaddisin*, (Farsçadan Arapça'ya tercüme v. ve tahkik Muhammed Ekrem Nedvî, takdim Muhammed Muhammedî), Daru'l-garbi'l-İslâmi, Beyrut bty.
- Ebû Şeybe Muhammed b. Muhammed, *A'lamu'l-muhaddisin*, Daru'l-kütübi'l-arabi, Mısır bty.
- Ebû 'l-Müeyyed b. Muhammed b. Mahmûd Havârizmî, *Câmiu Mesânîdi'l-İmâm A'zam*, (tahkik Necmuddin Muhammed ed-Dirkânî), Dâru'l-meârif matbaası, Haydarabad 1332.
- Ebû Yûsuf Ya'kub b. İbrâhîm b. Habîb (v. 182/798) , *Kitabu'l-Âsâr*, (tahkik Ebû'l- Vefa el-Efganî), Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut. bty.
- Ebû'l Fidâ Zeynuddîn Kâsım b. Kutluboğa (v. 879/1474), *Tacu't-Teracim*, (tahkik Muhammed Hayr Ramazan) , Dâru'l-kalem, Dimeşk 1992.

- Endülüsi Yûsuf b. Abdilber (v.463/1071), *el-întikâ fi fedâili eimmeti's-selâseti 'l-fukahâ*, (tahkik Muhammed Zâhid b. Hasen, Ta'likâtü 'l-întikâ ile birlikte), Daru'l-beşairi'l-İslamiyye, Beyrut 1997.
- Ğavri Seyyid Abdülmecid, "Muhammed Abid es-Sindî ve Cuhuduhu fi'l-Hadisi'n-Nebevi", *el-Hadis Dergisi*, sayı 10-Aralık 2015, Uluslararası İslam Üniversitesi Hadis Enstitüsü, Selan-
gor.
- Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, (v.1067 /1657) *Keşfü'z-Zunûn an Esami'l-Kütübi ve'l-Funun*, Dar-u
ihya-i't-türasi'l-arabi, Beyrut, ts.
- Halef b. Abdulmelik b. Beşkeval, *es-Sıla fi Tarihi Eimmeti Endülüs*, (tahkik Seyyid İzzet Attar Hu-
seyinî), Mektebetü'l-haneci, Kahire 1955.
- Hârisî Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Ya'kub (v.340/ 951), *Müsnedü Ebî Hanîfe li'l-
Hâris*, (tahkik Latifu'r-Rahman), Mektebetü imdadiyye, Mekke 2010. (tahkik Muhammed
Asyuti), Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 2008.
- Hârisî Muhammed Kasım, *Mekânetü'l-İmam Ebî Hanîfe beyne'l-Muhaddisin*, Doktora tezi, Camiatu
dirasati'l-İslamiyye, Pakistan bty.
- Hatiboğlu İbrahim, "Ma'mer b. Raşid", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2003, XXVII, ss. 552-
554.
- Hatiboğlu İbrahim, "Müsned", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2006; XXXII, ss.101-102.
- Havârizmî, Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe ve Ashabihi*, Daru'l-kütübi'l-arabî,
Beyrut 1981.
- Hemmâm b. Münebbih (v. 132/750), *es-Sahife es-Sahihâ*, (tahkik, Hasan Ali Abdulhamit), Mektebe-
tü'l-İslami, Beyrut 1987.
- Hılafî Muhammed b. Abbad b. Melik (v. 652/ 1254), *Maksadu'l-Müsned*, (tahkik Latifu'r-Rahman),
Mektebetü imdadiyye, Mekke 2010.
- Huseyni Alevî Muhammed b. Ali (v.765/ 1363), *et-Tezkiratu bi ma'rifeti ricali kütübi'l-Aşara*, (tahkik
Rifat Fevzi Abdulmuttalib), Mektebetü'l-Haneci, Kahire 1996.
- Hüseynî, Muhammed b. Ali b. Hasen (v. 765/ 1363), *et-Tezkira bi marifetir ricali'l-kütübi'l-aşarati*,
Mektebetü'l-hanci, Kahire 1996.
- İbn Cevzî Cemaluddin Yûsuf b. Ferğal SibtCevzî, *el-İntisar ve't-Tercih li'l-mezhebi's-sahîh*, (nşr.
Muhammed Zâhid el-Kevserî), Matbaatü'l-Envar, Karaçi1330.
- İbn Hallikan, Ahmed b. Muhmed b. Ebi Bekir (v. 681/1282), *Vefeyâtü'l-a'yân*, (tahkik İhsan Abbas),
Dâru sâder, Beyrut 1972.
- [Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr](#), *Tabakatu's-Şafiiyye*, [Darü'l-Medari'l-İslami](#), Beyrut 2004.
- İbn Ma'kule Ali b. Hibetullah b. Cafer, *el-İkmâl fi raf'i'l-irtiyâb ani'l-mu'telif ve'l-muhtelif mine 'l-
esmâ ve'lkünâ ve'l-ensâb*, (tahkik Abdurrahman b. Yahya el-Muallimi-Naif el-Abbasi), Mec-
lisü dairati'l-mearifi'l-Usmaniyye, Hindistan 1963.
- İsfahânî Ahmed b. Abdillâh b. İshâk (v. 430/1038), *Tarihu İsfahân*, (tahkik Seyyid Kesrev Hasen)
Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1990.
- İsfahânî, *Müsnedü'l-İmam Ebi Hanife*, (Tahkik Nazar Muhammed el-Faryabî), Mektebetü kevser,
Riyad 1994.
- Kâsânî, Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed (v. 587/1191), *Bedâiu 's-sanâi 'fi tertîbi 'ş-şerâi*, . Beyrut 1986.
- Kehhâle Ömer b. Rıza b. Muhammed, *Mu'cemu'l-Müellifin*, Mektebetü Müsennâ, Bağdat bty.
- Kemâhî Osman b. Ya'kub el-Kemâhî (v.1166/ 1752), *Tenvîrü's-sened fi îzâhi rumûzü'l-Müsned*, Da-
ru'l-kütübi'l-islamiyye, bty.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay (v.1303 /1962), *Hadis Literatürü*, (trc. Yûsuf Özbek), İstanbul, 1994.
- Kevserî, Muhammed Zâhid b. Hasen (v.1952), *Te'nîbu'l-Hatîb Alâ Mâ Sâkâhu fi Tercemeti Ebî Hanîfe
Mine'l-Ekâzîb (et-Terhîb bi Nakdi't-Te'nîb ile birlikte)*, byy., 1990.
- Kîrânevi, Ceyb Ahmed, *Ebî Hanîfe ve ashâbih*, Daru'l-fikri'l-arabiyyi, Beyrut 1989.

- Koçyiğit, Talat, *Hadis Istılahları*, Ankara 1985.
- Konevi Mahmud b. Ahmed b. Mes'ud, (v.770/1368), *el-Mu'temed fi ehadi'l-müsned li Ebi Hanife*, (tahkik, Muhammed b. Türki et-Türki), 1065, yazma. 42 varak.
- Kureşî, Abdulkâdir b. Muhammed b. Nasrullâh, *el-Cevahirul Mudiyye fi Tabakati'l-Hanefiyye*, Mir Muhammed Kütüphanesi, Karaçi bty.
- Kutluboğa, *es-Sikatu mimmen lem Yeka fi'l-Kütübi's-Sitte*, (tahkik Şadi b. Muhammed b. Salim Âli Nu'man), Merkezu nu'man lil-buhus, Yemen 2011.
- Kutluboğa, *Tâcu't-Terâcim*, (tahkik Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf), Dâru'l-kalem, Dimeşk 1992
- Küçük Raşit, "Abdullah b. Mübârek", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1988, I, ss.122-124.
- Muhammed b. Abdulğani b. Ebî Bekr b. Şuca' (v. 629/1231), Muhammed b. Abdulğani b. Ebî Bekr b. Şuca', *Et-Takyidu li ma'rifeti ruvati's-süneni ve'l-mesanîd*, (tahkik Kemal Yûsuf el-Hût), Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1988.
- Nu'mânî, *et-Ta'liku'l-Kavim ala Mukaddimetü'l-Kitabi't-Talim*, Mektebetü'l-Melik Fahdu'l-Vatani, Riyad 1965.
- Nu'mânî, *Mekânetü'l-İmam Ebî Hanife fi'l-hadis* (tahkik Abdülfettah Ebû Gudde), Beyrut 1416.
- Nulmânî Muhammed Abdürreşid, *el-İmâmu'l-A'zam Ebû Hanife Kitâbü'l-Asâr rivâyetü'l-İmam Muhammed b. Hasen*, nşr. Muhammed Abdürreşid Numânî, er-Rahîm Akademi, Karaçi, 1410, (Urducadan tercüme ve neşr. Mehmet Özşenel, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Adapazarı, sy. 1 (1996), s. 236.
- Özşenel Mehmet, "Hadislerin Tasnîfinde Ebû Hanîfe'nin Rolü", *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri*, Mudanya 16-19 Ekim 2003, (nşr. İbrahim Hatiboğlu), Bursa 2005, I I, 353-359.
- Râmehürmüzî, Hasen b. Abdirrahman, *el-Muhaddisu'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî* (tahkik Muhammed Accâc el-Haüb), Beyrut 1984.
- Râzî, Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, (v. 606/ 1209), *Menakıbu'l-İmam eş-Şafii* (tahkik A. Hicazi Ahmed Ali es-Saka), Mektebetu Külliyyeti'l-Ezheriyye, Kahire 1996.
- Sarı Mevlüt, **Mevarid**, Bahar yayınları, İstanbul bty.
- Sâlihî Muhammed b. Yûsuf, *Ukûdü'l-cumân Menâkıbi'l-imam Ebî Hanifeti'n-Numan* (tahkik Ebû'l-Vefa el-Efgânî), Medine ts.
- Sandıkçı Kemal, Hemmam b. Münebbih, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1998, XVII, s.189..
- Saymerî, Hüseyin b. Alî b. Muhammed (v. 436/1045), *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, (tahkik Ebû'l Vefa el-Efgânî), Alemü'l- Kütüb 1985 Beyrut.
- Sehâvî, Muhammed b. Abdurrahman el-Misrî (v. 902/1497), *ed-Davu'l-lami' li ehli'l-karni't-tasi'*, Dâru Mektebeti'l-hayât, Beyrut, bty.
- Sem'ânî, Abdülkerim b. Muhammed (v. 562/1166), *Kitâbü 'l-ensâb*, Dairati'l-mearifi'l-Usmaniyye, Haydarabad bty.
- es-Sünbüli Muhammed Hasen b. Muhammed (v.1305/1887), *Tensîku'n-Nizam fiMüsnedi'l-İmam'*, (tahkik Takıyyuddin en-Nedevi), Mektebetü'l-Büşra, Karaçi 2010. (Haskefi', Tertibi Müsnedi'l-İmam-ı A'zam ile).
- Sindî, *el-Mevâhibu'l-latife ala Müsnedi'l-İmâm Ebî Hanîfe*, (tahkik, Serdar Ahmed), Karaçi 2007.
- Sindî, Muhammed Abid, *Mukaddimetü Kitabi't-Talim*, Mektebetü'l-Melik Fahd, Riyad 1965.
- Sindî, *Müsnedü'l-İmâmi'l-Azam*, 1223 Yazma, 79 varaktır.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr (v. 911/1505), *Tebyîzu 's-sahîfe fi menâkıbi Ebî Hanîfe*, (nşr. Muhammed Mahmud Hasan), Daru'l-kütübü'l-ilmiyye, Beyrut 1990.
- Şeybânî Muhammed b. el-Hasen, (v.189/805), *Kitabü'l-Kitâbu'l-Âsâr*, (tahkik Ebû'l-Vefa el-Efgânî), Beyrut 1993.

- Şeybani, *İmâmu'l-A'zam Ebû Hanîfe Kitâbü'l-âsâr rivâyetü'l-İmam Muhammed b. El-Hasen*, (nşr. Muhammed Abdürreşîd Numânî), er-Rahîm Akademi, Karaçi, 1410.
- Şeybânî, *Kitabu'l-Âsâr*, (tahkik Ebû'l- Vefa el-Efganî), Daru'l-kütübi'l-İlmiyye bty. Beyrut.
- Şeybânî, *Kitabü'l-Âsâr*, (tahkik Ahmed İsa Masiravi), Daru's- selam, Kahire 2006.
- Tenûkî Muhammed Hasen, *Mu'cemü'l-müellifin*, Matbaatü vezenk, Suriye 1344.
- Tüfekçioğlu Zekeriya, *Hadis Edebiyatında Müsnedler (Hicrî ilk üç asır)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012.
- Uğur Mücteba, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1996.
- Uğur, Mücteba, *Hadis ilimleri Edebiyatı*, Ankara, 1996.
- Ünal, İsmail Hakkı, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Haneî Mezhebinin Hadis Metodu*, DİB Yayınları, Ankara 2012.
- Ünsal, Ahmet, "İmâm Ebû Hanîfe Hakkında Yazılmış Eserler Bibliyografyası", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, XV/ 1-2 Ankara, 2002, ss. 334-338.
- Zebîdî Muhammed Murtada (v. 1205/1791), *Ukudu'l-cevâhiri'l-münife fi edilleti mezhebi'l-İmam Ebî Hanîfe fima vafeka el-eimmeti's-sitteti ev ba'dahum*, (tahkik Vehbi Süleyman Gavcî), İskenderiyye 1292.
- Zehebî Muhammed b. Ahmed b. Osmân (v. 641/697), *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-â'lâm* (tahkik Beşar Avvad Ma'ruf), Dâru'l-arabî'l-İslâmî, Beyrut 2003.
- Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Rical* (tahkik Ali Muhammed), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1963.
- Zehebî, *Mizanü'l-itidal fi nakdi'r-ricâl*, Daru'l-marife, Beyrut 2009.
- Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (tahkik Şuayb el-Arnâvût), Müessesetü'r-risale, Beyrut 1985.
- Zehebî, *Tezkiratü'l-Hüffaz*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2009.